

Kumor, Bolesław

Początki metropolii wileńskiej

Studia Teologiczne 5-6, 73-97

1987-1988

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. BOLESŁAW KUMOR

POCZĄTKI METROPOLII WILEŃSKIEJ

Wileńska prowincja kościelna rodziła się stosunkowo długo, przez prawie 400 lat, podobnie jak przez przeszło 150 lat rodziła się sama diecezja wileńska. Fundamenty pod utworzenie diecezji zostały rzucone jeszcze w XIII stuleciu w związku z pierwszą akcją chrystianizacyjną na Litwie i jej pierwszym chrztem. Akcję tę podjął nade wszystko papież Innocenty IV (1243 - 1254). To on na prośbę „Mendoga króla Litwy” (16 VI 1251) bullą *Multa cor nostrum* z 17 VI 1251 r. wziął w opiekę św. Piotra „jego królestwo i wszystkie ziemie, które dotąd odebrał z rąk niewiernych” i listem apostolskim, datowanym tegoż dnia polecił biskupowi chełmińskiemu Henrykowi, by „sprosił niektórych prałatów i zakonników i dokonał koronacji Mendoga na króla”¹. Ten sam papież listem apostolskim *Ad hoc Nos* z 17 czerwca t.r. polecił wspomnianemu biskupowi Henrykowi mianować i konsekrować biskupa oraz ustanowić diecezję dla Litwy². Pierwszym biskupem litewskim został dominikanin Wit, działający w środowisku misyjnym św. Jacka. Wyświęcił go na biskupa w 1253 r. arcybiskup metropolita gnieźnieński Pełka³. Ta informacja Kroniki Wielkopolskiej świadczy zapewne o tym, że konsekracja biskupa litewskiego przez metropolitę z Gniezna miała na celu podporządkowanie Kościoła na Litwie polskiej prowincji kościelnej. Te plany gnieźnieńskie pokrzyżowała wielce rezygnacja biskupa litewskiego Wita z urzędu, którą w imieniu papieża przyjął kardynał tuskulański w dniu 1 III 1255 r.⁴. Tak więc pierwsza próba związania Kościoła katolickiego na Litwie z metropolią gnieźnieńską nie powiodła się, a poważny udział w tej sprawie miał Zakon krzyżacki.

Równocześnie w przeciwstawieniu wpływom polskim zaczęły działać na Litwie wpływy krzyżackie. Kiedy wielki książę Litwy Mendog zdecydował się na przyjęcie chrześcijaństwa z rąk niemieckich i zwrócił się do papieża Innocentego IV z prośbą o przysłanie kapłanów katolickich, wówczas papież listem apo-

¹ VMPL (*Vetera Monumenta Poloniae et Lituaniae*) I nr 102-103, s. 49-50; *Regesta Pontificum (Regesta Pontificum Romanorum inde ab anno 1198 ad annum 1304*, ed. A. Pothast. Berolini 1874-1875) II nr 14351 i 14353, s. 1185.

² VMPL I nr 105, s. 50; *Regesta Pontificum* II nr 14354, s. 1185; W. Abraham, *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*, Lwów 1894, s. 152.

³ MPH (*Monumenta Poloniae Historica*) II s. 572 (Kronika Wielkopolska); III, s. 22 (Rocznik Wielkopolski).

⁴ MPV (*Monumenta Poloniae Vaticana*) I nr 73, s. 59; Bull. Pol. I (*Bullarium Poloniae*. I. 1000-1342. Edd. I. Sułkowska-Kuraś et S. Kuraś. Romae 1982) nr 563, s. 110.

stolskim *Carissime in Christo* z 24 VI 1253 r. polecił arcybiskupowi pruskiemu i inflanckiemu Albertowi, by wybrał i wyświęcił na biskupa litewskiego odpowiedniego męża⁵. Wspomniane polecenie przypomniał papież w liście apostolskim *Insinuavit Nobis pridem* z 21 VIII 1253 r. i jeszcze raz polecił arcybiskupowi Albertowi erekcję biskupstwa na Litwie i wyświęcenie na jej pierwszego biskupa Chrystiana⁶. Po przyjęciu chrztu przez Mendoga, biskupstwo zostało rzeczywiście założone i uposażone 12 III 1254 r. Terytorialnie objęło ono ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego⁷. Ta nowa diecezja litewska została podporządkowana przez arcybiskupa Alberta metropolii pruskiej i inflanckiej.

Takiego rozwiązania nie życzył sobie Rzym papieski. Tu bowiem zgodnie z wielowiekową tradycją, sięgającą czasów papieża Grzegorza Wielkiego (†604), kierowano się innymi zasadami. Tworzone biskupstwa na ziemiach nowo chrystianizowanych nie były włączane do istniejących w sąsiedztwie metropolii, ale otrzymywały statut diecezji zależnej wprost od Stolicy Apostolskiej. Tak też miał być rozwiązany problem przynależności metropolitalnej Litwy. Okazało się zresztą, że arcybiskup Albert, „zanim doszły do niego listy apostolskie, udzielił już sakry biskupiej Chrystianowi i przyjął od niego przysięgę wierności jako jego metropolita”. W związku z tymi faktami i na prośbę króla Mendoga, papież na mocy listu apostolskiego *Inclinati Serenitatis Tuae* z 3 IX 1254 r. zwolnił biskupa Chrystiana od przysięgi złożonej metropolacie Albertowi, wyjął go spod jego jurysdykcji i poddał go bezpośrednio Stolicy Apostolskiej, i upoważnił biskupa naumburskiego Dietricha II, by na jego ręce biskup Chrystian złożył odpowiednią przysięgę wierności Stolicy Apostolskiej⁸. Tym razem Rzym rozwiązał na zawsze negatywnie uzależnienie Kościoła katolickiego na Litwie od metropolii niemieckiej. Zresztą wpływy niemieckie i gruntowane na nich chrześcijaństwo nie długo trwało. Ze śmiercią króla Mendoga (1263) Litwa powróciła do pogaństwa, a biskup Chrystian opuścił kraj i udał się do Niemiec, gdzie zmarł w 1271 r. Wprawdzie Krzyżacy postarali się o konsekrację biskupią dla jego następcy Jana, ale był on tylko biskupem tytularnym i nigdy na Litwie nie przebywał⁹. To prawda, że na skutek zabiegów krzyżackich papież Aleksander IV w liście apostolskim *Auditis miseris* z 6 VIII 1257 r., skierowanym na ręce wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego, zarezerwował wyłącznie Krzyżakom pracę misyjną na Litwie i potwierdził to jeszcze raz w liście apostolskim *Pro fidei negotio* z 8 VIII 1257 r.¹⁰, ale przyszłość miała być inna.

Po stosunkowo długiej przerwie powrócił w pierwszej połowie XIV w. problem chrystianizacji Litwy, a podjęli go franciszkanie z wyraźnej inspiracji papieża awiniońskiego. Oto papież Jan XXII w liście apostolskim *Redemptor noster* z 12 XI 1324 r. zezwolił franciszkanom prowincji saskiej na zbudowanie 2 klasztorów na Litwie w celu chrystianizacji tego kraju. Tych placówek zakonnych franciszkańskich i niebawem dominikańskich na Litwie, a zwłaszcza w Wilnie, przybyło z biegiem czasu. Jest rzeczą wszakże znamioną, że w dniu 17 XII 1357 r. król Kazimierz Wielki zwrócił się z supliką do papieża Innocentego VI, „by przez specjalną łaskę raczył zezwolić, aby wszystkie kościoły katedralne i klasztory i wszelkie inne miejsca kościelne diecezjalne i zakonne na Litwie, które po jej nawróceniu będą założone, względnie zbudowane... były na zawsze włączone do gnieźnieńskiej prowincji kościelnej i podporządkowane prawom metropolitalnym arcybiskupa z Gniezna i to w takim zakresie, jak to są podpo-

⁵ VMPL I nr 111, s. 53; *Regesta Pontificum* II nr 15 027, s. 1237; W. Abraham, Powstanie organizacji, s. 153.

⁶ *Regesta Pontificum* II nr 15 089, s. 1243; W. Abraham, Powstanie organizacji, s. 153.

⁷ W. Abraham, Powstanie organizacji, s. 154.

⁸ VMPL I nr 120, 121, s. 58 n.; *Regesta Pontificum* II nr 15 508, s. 1275.

⁹ W. Abraham, Powstanie organizacji, s. 154 n.

¹⁰ Bull. Pol. I nr 648, s. 124, nr 650, s. 124; *Regesta Pontificum* II nr 16 963, s. 1387, nr 16 966, s. 1387.

rządkowani prałaci, rektorzy i ministrzy kościelni i zakonnicy wszystkich diecezji przynależnych do gnieźnieńskiej metropolii". Ta suplika, prawie dotąd nie zauważona przez historyków, nawiązywała niewątpliwie do dużych możliwości chrztu Litwy. Polska, która była głównym nosicielem chrześcijaństwa na Litwie, pragnęła przyszłe diecezje litewskie włączyć do polskiej prowincji kościelnej. A jakie stanowisko zajęła kuria papieska w Awinionie w tej sprawie? Znamy je z noty marginalnej tejże kurii, umieszczonej na marginesie supliki królewskiej. „Tak — brzmiał tekst noty — jeśli to nie będzie naruszało praw kogoś trzeciego. Na ten temat winien wicekanclerz Kościoła rzymskiego zasięgnąć informacji i według tychże informacji niech sprawę rozstrzygnie”¹¹. Dalszych losów supliki królewskiej nie znamy. Z tego jednak co wiemy, Awinion sprzyjał planom polskim włączenia biskupstw litewskich do metropolii gnieźnieńskiej.

Problem ten stał się niebawem bardzo aktualny. Oto chrzest i małżeństwo wielkiego księcia Litwy Władysława Jagiełły z królową Polski Jadwigą w 1386 r. otwarły nowy rozdział w dziejach katolickiej Litwy. „We czwartek 14 lutego 1386 r. w uroczystość św. Walentego najpierw wielki książę litewski Jagiełło, a potem jego bracia książęta litewscy, bojarowie i szlachta pouczeni dokładnie o wierze katolickiej i jej prawdach, wyznają i przyjmują świętą, prawowierzną wiarę, odrzucivszy błędy pogaństwa i z wielką gorliwością przyjmują chrzest w katedrze krakowskiej z rąk arcybiskupa gnieźnieńskiego Bodzęty i biskupa krakowskiego Jana”¹². Obecność metropolity gnieźnieńskiego Bodzęty przy chrzcie wielkiego księcia Litwy miała duże znaczenie dla przyszłości Kościoła katolickiego na Litwie. Jednym z pierwszych skutków chrztu władcy litewskiego było utworzenie biskupstwa w Wilnie. Dokumentem z dnia 17 II 1387 r. wystawionym w Wilnie król Władysław Jagiełło uposażył biskupstwo w Wilnie „przy kościele św. Stanisława Biskupa i św. Władysława Wyznawcy, przy którym postanowił założyć stolicę biskupią, jak tylko papież wyrazi na to swą zgodę”¹³. Fundację królewską potwierdził niebawem papież Urban VI i zgodnie z prośbą królewską bullą *Romanus Pontifex* z dnia 12 III 1388 r. zlecił biskupowi Dobrogostowi z Poznania, aby po zbadaniu wymaganych warunków, erygował mocą delegacji apostolskiej nową diecezję w Wilnie, wyniósł kościół św. Stanisława Biskupa i Męczennika do godności kościoła katedralnego, potwierdził jego uposażenie i mianował pierwszym biskupem wileńskim Andrzeja, dotychczasowego biskupa Seretu¹⁴. Obydwa dokumenty: królewski i papieski nic nie mówiły o przynależności metropolitalnej diecezji, podobnie jak nic na ten temat nie mówił dekret wykonawczy delegata papieskiego, biskupa Dobrogosta *Nos igitur* z połowy 1388 r.¹⁵

Tak ukonstytuowana diecezja objęła swymi granicami całe Wielkie Księstwo Litewskie, z wyjątkiem ziem ukraińskich, przynależnych do diecezji łuckiej, kamienieckiej i kijowskiej. Dnia 2 kwietnia papież Bonifacy IX bullą *Ad hoc Nos Deus* wziął biskupstwo w specjalną opiekę Stolicy Apostolskiej i ustanowił dlań konserwatorów w osobie biskupa Jakuba z Płocka, Mikołaja z Poznania i opata Stefana z Łysej Góry¹⁶. Zgodnie z dawną praktyką Kościoła rzymskiego, diecezja wileńska miała od początku statut biskupstwa wyjętego i zależnego wprost od Stolicy Apostolskiej. Zależność metropolitalna od Gniezna, czy też od Rygi początkowo nie wchodziła w rachubę. Wskazywały na to nie tylko bulle papieża

¹¹ MPV I, nr 177, s. 235-236, nr 257, s. 358; J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, Wilno 1912, s. 21 n.

¹² J. Długosz, *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, księga X, Warszawa 1981, s. 202.

¹³ KDKWil. (*Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*. Wyd. J. Fijałek. W. Semkowicz. Kraków 1932-1948) I nr 1, s. 4-6 (Tekst A), s. 6-9 (Tekst B).

¹⁴ KDKWil. I nr 10, s. 20-22.

¹⁵ KDKWil. I nr 13, s. 26.

¹⁶ KDKWil. I nr 32, s. 53-54.

Urbana VI (1388), mianujące delegatem apostolskim nie metropolitę gnieźnieńskiego Bodzętę, ale biskupa poznańskiego Dobrogosta¹⁷. Podobny wydzwitek posiadała bulla protekcyjna biskupstwa, wystawiona przez papieża Bonifacego IX (1398). I tym razem papież nie wyznaczył konserwatorem biskupstwa metropolitę gnieźnieńskiego Dobrogosta Nowodworskiego, ale biskupów Jakuba Kurdwanowskiego z Płocka, Mikołaja Kurowskiego z Poznania i opata świętokrzyskiego Stefana. Co więcej z tekstu bulli *Ad hoc Nos Deus* z 1398 r. można się domyślać, że wzmiankowani *nonnulli archiepiscopi*, którzy działali na rzecz szkody biskupstwa wileńskiego prawdopodobnie usiłowali włączyć go do własnych prowincji kościelnych. Jeżeli tak można interpretować tekst powyższej bulli, to zapewne chodziło o sąsiednich metropolitów z Gniezna i Rygi.

Ze diecezja posiadała statut biskupstwa wyjątego i zależnego wprost od Stolicy Apostolskiej, świadczy wybór, confirmacja i konsekracja, a także intronizacja drugiego z rządu biskupa wileńskiego Jakuba Plichty (1399-1407). Oto po śmierci pierwszego biskupa wileńskiego Andrzeja Jastrzębca († 14 XI 1398) kapituła wileńska w dniu 1 XII 1398 r. wybrała biskupem wileńskim prowincjała franciszkanów Jakuba Plichtę i zwróciła się tegoż dnia z supliką do papieża Bonifacego IX o potwierdzenie wyboru i zezwolenie na konsekrację elekta. W wypadku, gdyby diecezja wileńska należała do metropolii gnieźnieńskiej, confirmacji elekta winien dokonać metropolita gnieźnieński, jak to uczynił jeszcze w XV w. w stosunku do Wrocławia i on też winien udzielić elektowi sakry biskupiej. Tego wymagało ówczesne prawo kanoniczne¹⁸.

Ta przedłużająca się niezależność diecezji od metropolii gnieźnieńskiej i wciąż żywotny separatyzm księcia Witolda zrodziły plan zorganizowania metropolii w Wilnie dla biskupstw Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wkrótce po 1400 r. książę Witold uposażył dotąd nie zorganizowane w pełni biskupstwo w Włodzimierzu Wołyńskim, a papież Bonifacy IX na jego wniosek zamianował 12 II 1400 r. tamtejszym biskupem Grzegorza, przeora dominikanów w Łucku¹⁹. Ten sam papież na prośbę króla Władysława Jagiełły wyznaczył w dniu 12 V 1404 r. biskupem w Łucku na Wołyniu Świętosława, syna Jarosława z zakonu karmelitów, dzieląc tym samym dotychczasową diecezję włodzimierską na dwie diecezje: łucką po stronie polskiej i włodzimierską po stronie litewskiej²⁰. Utworzenie drugiej diecezji wołyńskiej spowodowało obok tarć politycznych wiele nieporozumień i skarg na polu kościelnym. Włodzimierski biskup Grzegorz przybył osobiście na sobór do Pizy i oskarżył przed jego trybunałem biskupa łuckiego Świętosława²¹. Pizański papież Aleksander V, bullą *Regimini universalis Ecclesiae* z dnia 3 VIII 1404 r. delegował biskupa krakowskiego Piotra Wysza do rozstrzygnięcia sporu²². Wyroku biskupa Wysza nie znamy. Prawdopodobnie nie został on ogłoszony lub też nie wykonany. W roku 1418 obydwie diecezje istniały nadal obok siebie²³.

¹⁷ S. Trojanowski, *Bodzęta (Bodzanta)*. W: *Pol. Słow. Biogr.*, t. 2, (1936), s. 182-183; S. Trojanowski, *Dobrogost z Nowogodworu*. W: *Pol. Słow. Biogr.*, t. 5, (1939/46), s. 245-246.

¹⁸ W. Plöchl, *Geschichte des Kirchenrechts*, t. 2, Wien 1962, s. 134; J. Długosz, *Vitae episcoporum Poloniae*. W: *Opera omnia*. Vol. 1. Ed. H. Przędziński. Cracoviae 1887, s. 471 nn. informuje o confirmacji elektów biskupów w XV w. przez metropolitę gnieźnieńskiego.

¹⁹ J. Kłoczowski, *Grzegorz dominikanin, łaciński biskup włodzimierski*. W: *Pol. Słow. Biogr.*, t. 9 (1960/61), s. 82; J. Fijałek, *Biskupstwa wołyńskie Polski i Litwy w swoich początkach (w. XIV/XV)*, Sprawozdania z czynności i posiedzeń AU, 16 (1911) nr 4, s. 20.

²⁰ Jak wyżej.

²¹ Zob. przyp. 19.

²² W. Abraham, *Sprawozdanie z poszukiwań w archiwach i bibliotekach rzymskich do dziejów Polski w wiekach średnich za lata 1899-1913*, Kraków 1921, nr 2, s. 58-60.

²³ CES (*Codex epistolaris saeculi XV*) II nr 89, s. 109-110.

To właśnie biskupstwo włodzimierskie miało stanowić jedną z sufraganii przyszej metropolii wileńskiej. O takiej myśli i projekcie wielkiego księcia Witolda dowiadujemy się z jego listu, skierowanego w dniu 3 II 1418 r. do papieża Marcina V. W liście tym pisał m. in., że „bez mojej wiedzy i zgody arcybiskup metropolita lwowski Jan stara się podporządkować swemu Kościołowi i jurysdykcji metropolitalnej biskupa włodzimierskiego Grzegorza Buczkowskiego. Tymczasem biskupstwo to założone i uposażone przeze mnie z natchnienia Ducha Świętego jest mego patronatu”. Wielki książę pisał dalej, że „ma mocne postanowienie, jeśli tylko Bóg pobłogosławi, by na ziemiach swego panowania w odpowiednim czasie ufundować i erygować arcybiskupstwo metropolię, która swymi granicami obejmie biskupstwo włodzimierskie i inne diecezje, niedawno założone i uposażone i te, które na przyszłość jeszcze uposaży”²⁴. Omawiany dokument nie mówi wprawdzie o tym, że przyszła metropolia będzie w Wilnie, ale tego można się domyślać z licznych fundacji wielkiego księcia Witolda na rzecz stołecznego biskupstwa w Wilnie²⁵. Wspomniałem, że jedną z sufraganii tej nowej metropolii miało być biskupstwo włodzimierskie. Wprawdzie antypapież Jan XXIII mocą bulli *In eminenti specula* z dnia 20 VIII 1412 r. włączył diecezję włodzimierską do metropolii lwowskiej²⁶, ale wielki książę Witold prosił, aby „papież wydał odpowiednie pismo apostołskie i upomniał metropolitę lwowskiego, by ten nie mieszał się do spraw, które do niego nie należą i nie ingerował w sprawy biskupstwa włodzimierskiego i nie wciągał go pod swoją władzę metropolitalną”. Dalszy tenor omawianego listu podkreślał z całym naciskiem, że niezależności biskupstwa włodzimierskiego od metropolii lwowskiej „nie mogą w żadnym wypadku stać na przeszkodzie listy apostołskie, wydane na korzyść metropolity lwowskiego”²⁷. Była to niewątpliwie wyraźna aluzja do wspomnianej uprzednio bulli antypapieża Jana XXIII.

Drugim z kolei biskupstwem *novae plantationis*, które miało przyspaść metropolii wileńskiej, to niewątpliwie nowo założona diecezja żmudzka. Diecezja ta została erygowana dekretem legata Soboru Konstancjeńskiego Jana Rzeszowskiego, metropolity lwowskiego i biskupa wileńskiego Piotra — *Litteras Sacrosanctae* z dnia 24 X 1417 r. i tegoż dnia uposażona przez wielkiego księcia Witolda²⁸. Dokumenty erekcyjny i fundacyjny diecezji nic nie mówią na temat jej przynależności metropolitalnej, a papież Marcin V w bulli protekcyjnej *Mirabilis Deus* z dnia 11 IX 1422 r., biorąc ją w specjalną opiekę św. Piotra, wyraźnie stwierdził, że diecezja „jest podległa bezpośrednio Stolicy Apostołskiej”²⁹.

A jakie miały być dalsze sufraganie przyszej metropolii wileńskiej? W granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego leżała łacińska diecezja kijowska, ale ta uposażona w 1405 r. przez króla Władysława Jagiełłę, została również włączona do metropolii lwowskiej³⁰. Innych diecezji łacińskich w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego nie było. Te zatem 3 diecezje: arcybiskupstwo wileńskie oraz biskupstwa włodzimierskie i żmudzkie miały stanowić przyszłą metro-

²⁴ Jak wyżej.

²⁵ CDKWil. I nr 14, s. 27-28 (24 VII 1388), nr 23, s. 39 (5 VIII 1392), nr 25, s. 40-42 (2 II 1395), nr 36, s. 64-66 (3 IV 1399); nr 45, s. 71-72 (11 VI 1407); CEW (*Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae* 1378-1430. Coll. A Prochaska. Cracoviae 1882) nr 42, s. 15 (1 VII 1388), nr 123, s. 40 (2 II 1396), nr 151, s. 45 (20 V 1397), nr 199, s. 46 (3 IV 1399).

²⁶ VMPL II nr 8, s. 5-6 (20 VIII 1412); *Documenta Romanorum Pontificum historiam Ucrainae illustrantia* (1075-1953). Vol. I. Coll. A.G. Welykyj. Romae 1953 nr 61, s. 101-103.

²⁷ Zob. przyp. nr 23.

²⁸ CEW I nr 743, s. 393-394 (24 X 1417); CMSD (*Codex Mednicensis seu Samogitiae Dioecesis*. Pars 1. Coll. P Jatulis. Romae 1984. I nr 14, s. 40-42 (24 X 1417), nr 15, s. 42-43 (24 X 1417).

²⁹ CEW I nr 465, s. 530-531; CMSD I nr 31, s. 69-71 (11 IX 1421).

³⁰ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich* (966-1939), Lublin 1969-1971, s. 139, 142.

połię wileńską. Informacja ks. P. Rabikauskasa, jakoby planowanej metropolii wileńskiej wielki książę Witold chciał podporządkować nadto diecezję kamieniecką i kijowską, nie ma podstaw we współczesnych źródłach. Wszak Podole należało do Korony, a nie do Litwy, a w Kijowie fundatorem i patronem diecezji był król Władysław Jagiełło, a nie wielki książę Witold³¹.

Ale ambicje kościelne wielkiego księcia Witolda, mianowanego przez Sobór w Konstancji „protektorem metropolii ryskiej” (1 V 1416) i „wikariuszem generalnym *in temporalibus* Stolicy Apostolskiej w Wielkim Księstwie Litewskim i Wielkim Nowogrodzie, a także Pskowie” (13 V 1418)³², były niewątpliwie większe. W suplice do papieża Marcina V z 1418 r. zapowiedział dalsze tworzenie nowych diecezji łańskich w Wielkim Księstwie Litewskim. Rodzi się zatem pytanie — gdzie miała powstać nowa diecezja w przyszłości? Wydaje się, że takim miejscem ulubionym przez wielkiego księcia Witolda były Troki, dawna stolica państwa litewskiego. Wszak w tym mieście uposażył on opactwo benedyktyńców (27 VII 1405), któregoś sprowadził z Tyńca pod Krakowem. Tu także uposażył najstarszą kolegiatę na Litwie (24 V 1409), która jednakże później się nie rozwinęła³³. Biskupstwo tu nie powstało nigdy, ale w XVIII stuleciu powstała tu sufragania terenowa biskupstwa wileńskiego.

Samo biskupstwo wileńskie, cieszące się od początku swego istnienia przywilejem egzempcji, zostało w pierwszym dwudziestolecu XV stulecia włączone do metropolii gnieźnieńskiej. Tak w latach 1409 i 1420 biskupi wileńscy brali udział w synodach prowincji gnieźnieńskiej³⁴. Również dokumenty Stolicy Apostolskiej z XV wieku potwierdzają najwyraźniej taki stan rzeczy. W bulli *Ad cumulum Tuae* z 15 II 1415 r. antypapież Jan XXIII, nadając ks. Piotrowi biskupstwo wileńskie, poddał go w opiekę arcybiskupa gnieźnieńskiego, jako że *Electionem ... commissam sibi ecclesiam suffraganeam tuam habens*³⁵. Podobne stwierdzenie spotykamy w bulli papieża Marcina V *Divina disponente gratia* z 4 V 1422 r. i *Cum nuper* z 25 V 1422 r., zaadresowanej do metropolity gnieźnieńskiego Mikołaja Trąby³⁶. Jeszcze jaśniej sprawę przynależności metropolitalnej biskupstwa wileńskiego ujął Sobór Bazylejski w bulli *Personam tuam Nobis* z 17 VII 1435 r., przesłanej na ręce biskupa wileńskiego Macieja. „Diecezja twoja — głosiła bulla soborowa — nie ma przywileju egzempcji, lecz jest podległa prawom metropolitalnym arcybiskupa gnieźnieńskiego”³⁷. W drugiej połowie XV w. potwierdzili ten stan papież Mikołaj V w bulli *Apostolatus officium* z 17 X 1453 r. i Sykstus IV w bulli *Cum Nos hodie* z 27 VII 1481 r.³⁸.

W ślad za Wilnem przywilej egzempcji utraciła bardzo szybko diecezja żmudzka. Już papież Marcin V w bulli *Cum nos dudum* z 1 VI 1427 r., wydanej dla biskupa żmudzkiego Mikołaja Dzierżkowicza (1422–1434), stwierdzał bardzo wyraźnie, że przyjęcie przezeń sakry biskupiej z rąk innego biskupa i złożenie na jego ręce przysięgi obediencjalnej papieżowi „nie może na przyszłość przynieść żadnego uszczerbku praw Czciogodnemu naszemu Bratu Arcybiskupowi Gnieźnieńskiemu, którego władzy metropolitalnej diecezja żmudzka jest podporządkowana”³⁹. Odtąd z okazji nominacji biskupów żmudzkich Stolica Apostolska wysy-

³¹ *Relatio status Dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae*. I. Ed. P. Rabikauskas, Romae 1971, s. 20 przyp. 36.

³² CEW I nr 419, s. 343–344 (1 V 1416), nr 75, s. 104–106 (13 V 1418).

³³ KDKWil. I nr 42, s. 69 (przed 27 VII 1405), nr 43, s. 69–70 (27 VII 1405), nr 50, s. 75–76 (14 V 1409).

³⁴ KDKWil. I nr 49, s. 74–75 (1409), nr 78, s. 107–108 (1420); *Statuty synodalne wileńsko-kaliskie Mikołaja Trąby z r. 1420*. Wyd. J. Fijałek, A. Vetulani, Kraków 1915–1920–1951, s. 2.

³⁵ KDKWil. I nr 61, s. 95.

³⁶ KDKWil. I nr 79, s. 108–111 (1422), nr 80, s. 111 (1422).

³⁷ KDKWil. I nr 140, s. 158–159.

³⁸ KDKWil. I nr 216, s. 242–244 (1453), nr 318, s. 375–376 (1481).

³⁹ CMSD I nr 36, s. 74–75 (1 VI 1427).

łała w każdym wypadku bulle ekspedycyjne do metropolity gnieźnieńskiego⁴⁰. Również diecezja włodzimierska została niebawem włączona do lwowskiej prowincji kościelnej. Na podstawie porozumienia między Polską a Litwą papież Marcin V w dniu 21 XII 1425 r. dokonał połączenia obydwóch diecezji w ten sposób, że „stolica biskupia włodzimierska została przeniesiona do miasta Łucka w tejże diecezji”⁴¹. Odtąd diecezja otrzymała nazwę „łucka”. W dniu 1 IV 1428 r. wielki książę Witold uposażył biskupstwo w rozległe dobra ziemskie w rejonie Łucka, Brześcia Litewskiego i Drohiczyna, co następnie potwierdził książę Zygmunt (2 II 1437)⁴². Wówczas też ustalono, że wolyńska diecezja ze stolicą w Łucku będzie należała do metropolii lwowskiej. Znalazło to wyraz m.in. w bulli papieża Piusa II *Suscepti cura regiminis* z 10 IX 1459 r. przy nominacji ks. Wacława Raczkowicza na biskupstwo łuckie, kiedy to papież nie omieszkał zaznaczyć, że biskupstwo to należy do metropolii lwowskiej⁴³. Pierwsza zatem próba utworzenia metropolii litewskiej ze stolicą w Wilnie nie powiodła się, zapewne ze względu na sprzeciw króla Władysława Jagiełły, nie bez współpracy w tym zakresie metropolity gnieźnieńskiego.

Tendencje, zmierzające do utworzenia metropolii w Wilnie, ożyły na początku XVII stulecia. Wszak Wilno było nie tylko stolicą Wielkiego Księstwa Litewskiego i siedzibą uniwersytetu, położonego najdalej na wschodzie Europy (1579), ale sama diecezja wileńska była najobszerniejszą terytorialnie diecezją w Rzeczypospolitej obojga narodów (280 000 km²), a w połowie XVII stulecia obejmowała ona 2 archidiaconaty, 26 dekanatów, 354 parafie, 4 prepozytury, 93 klasztory, w tym 81 męskich i 12 żeńskich, 454 księży diecezjalnych, około 450 księży zakonnych i około 300 zakonnic⁴⁴. Pod tym względem diecezja ustępowała jedynie archidiecezji gnieźnieńskiej oraz diecezji krakowskiej i poznańskiej⁴⁵. Wyrazem tych tendencji było używanie przez biskupów wileńskich tytułu „prymas Wielkiego Księstwa Litewskiego”. Takiego tytułu użył w oficjalnym piśmie do Rzymu biskup Benedykt Wojna (1605), a także biskup E. Wołłowicz (1616-1630), biskup Abraham Wojna (1649) i biskup J. Białożor (1661-1665), a Kuria papieska tak nazwała biskupa K. K. Brzostowskiego (1687-1722)⁴⁶.

W takiej to sytuacji pojawił się ponownie projekt utworzenia w Wilnie metropolii. Autorem projektu był franciszkanin Albert Dębołęcki. To on opracował przed 1631 r. plan nowego ustroju organizacyjnego Kościoła w Polsce, który stał się przedmiotem obrad Kongregacji Rozzewiania Wiary w dniu 9 IX 1631 r. Projekt ten wysunął plan utworzenia w Rzeczypospolitej trzech nowych metropolii w Krakowie, Wilnie i Kijowie lub przynajmniej w Wilnie i Kijowie. Projekt ten równocześnie zaplanował utworzenie 12 nowych biskupstw. Trzy z tych nowo projektowanych biskupstw miano utworzyć przez podział rozległej diecezji wileńskiej; miały to być Nowogródek, Mińsk i Grodno, leżące w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego, a także dwie dalsze diecezje w bliskim sąsiedztwie: inflancka i kurlandzka. Te ostatnie miały być wydzielone z rozległej terytorialnie diecezji wendeńskiej. W zamian za poniesione straty na wschodzie metropolia gnieźnieńska miała otrzymać rekompensatę w postaci nowo utworzonych biskupstw w Piotrkowie Trybunalskim z archidiecezji gnieźnieńskiej i Warszawie z diecezji

⁴⁰ CMSD I nr 46, s. 82-89 (18 V 1436), nr 51, s. 94-95 (29 X 1453), nr 51, s. 95-96 (19 XII 1453); por. B. Kumor, *Granice*, s. 27.

⁴¹ *Excerpta ex libris manu scriptis Archivii Consistorialis Romani 1409-1590*. Ed. J. Korzeniowski, Kraków 1890 nr 14, s. 78; W. Abraham, *Andrzej Łaciński biskup łucki*. W: *Pol. Słow Biogr.*, t. 1, (1935), s. 106.

⁴² Archiwum Diecezji Siedleckiej. Nr 118 D. Akta dotyczące biskupstwa łuckiego 1428-1748 k. 2-5.

⁴³ KDKWil. I nr 228, s. 255; W. Abraham, *Sprawozdanie z poszukiwań*, s. 8 (reg).

⁴⁴ *Relatio status*, s. 91.

⁴⁵ B. Kumor, *Granice*, s. 41 (Gniezno), 64 (Kraków), 83 (Poznań).

⁴⁶ *Relatio status*, s. 20 n.; J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 46.

poznańskiej⁴⁷. Można się tedy domyślać, że nowa prowincja kościelna w Wilnie miała objąć swymi granicami archidiecezję wileńską oraz diecezje: żmudzka, smoleńską, nowogródzką, mińską, grodzieńską, inflancką, kurlandzką i wendeńską. Projekt ten nie był wprawdzie zrealizowany, ale stanowi pomost odradzającej się myśli na temat zorganizowania metropolii w Wilnie. Trzeba i to dodać, że w późniejszych wiekach większość postulatów A. Dęboleckiego została zrealizowana.

Po raz ostatni w okresie Polski niepodległej wrócono do planu wyniesienia Wilna do godności metropolii w czasie ostatniego bezkrólewia (1764). Miasto Wilno liczyło wówczas około 12 tysięcy mieszkańców, w obrębie miasta łącznie z przedmieściami było 6 parafii, 20 klasztorów męskich i 8 żeńskich, a roczne dochody biskupstwa przynosiły około 20 tysięcy skudów rzymskich⁴⁸. Sama diecezja wileńska, wciąż najbardziej rozległa terytorialnie wśród diecezji Rzeczypospolitej, według relacji biskupa Ignacego Jakuba Massalskiego z 1767 r. obejmowała: 2 sufragany terytorialne (wileński i białoruski), 2 archidiaconaty, 3 opactwa klaustralne (Troki, Nieśwież, Horodyszcze), 2 prepozytury — infulatury (Gieranony, Widziszki), 26 dekanatów, 444 parafie, 70 filii. 203 klasztory, domy i wikariaty męskie, 17 klasztorów żeńskich, 2 seminaria duchowne (50 kleryków)⁴⁹. W 1774 r. cała diecezja liczyła 766 190 katolików sposobnych do sakramentów świętych⁵⁰. Diecezja wysunęła się zatem przed diecezję poznańską i zajmowała 3 miejsce w hierarchii Kościoła polskiego pod względem organizacyjnym i ludnościowym⁵¹.

Tym razem projekt utworzenia metropolii w Wilnie miał charakter oficjalny. Okazją do wznowienia projektu był sejm elekcyjny (27 VIII - 8 IX 1764), którego marszałkiem był Józef Sosnowski pisarz wielki litewski⁵². Zgodnie „z powszechnym obojga stanów prowincyi W. X. Litewskiego żądaniem” sejm uchwalił „reces względem podniesienia biskupstwa wileńskiego na arcybiskupstwo”, z tym jednakże warunkiem, że „ponieważ teraz do skutku ob *rationem interregni*, jako *in re ius majestaticum spectanti*, przywiedzione być nie może, do sejmu koronacyjnego rzecz odkładamy”⁵³. Sprawy tej jednakże nie poruszono na sejmie koronacyjnym (3 - 20 XII 1764). W ten sposób trzecia z rzędu próba utworzenia metropolii w Wilnie skończyła się niepowodzeniem. Możemy się tylko domyślać, że planowana tym razem metropolia w Wilnie miała objąć swymi granicami diecezje w Wielkim Księstwie Litewskim.

Problem wyniesienia Wilna do rzędu metropolii nie zamarł również w czasie niewoli narodowej. Wznowił go metropolita mohylewski Stanisław Bohusz Siestrzenczewicz, odkąd po śmierci biskupa Hieronima Strojnowskiego († 5 VIII 1815) przejął rządy w diecezji wileńskiej w dniu 16 V 1816 r., zatrzymując urząd i funkcje arcybiskupa metropolity mohylewskiego i rządom tym przewodził aż do śmierci⁵⁴. Sprawę utworzenia metropolii w Wilnie od 1814 r. połączono z pertraktacjami ze Stolicą Apostolską a Rosją na temat reorganizacji Kościoła w nowo utworzonym Królestwie Polskim. Tak w dniu 4 XI 1814 r. ambasador rosyjski w Wiedniu hr. Stackelberg w nocy, skierowanej do kard. H. Consalviego zaproponował przeniesienie stolicy metropolii z Mohylewa do Wilna, a nadto żądał,

⁴⁷ T. Długosz, *Projekt utworzenia w Polsce nowych biskupstw sprzed 1631 r.*, Collect. Theolog., 12 (1931), s. 99 - 109.

⁴⁸ ASAV (*Archivum Secretum Apostolicum Vaticanum*). *Proces. consist.* vol. 150. *Processus R. D. Ignatii Jacobi Massalski ecclesiae cathedralis Vilenensis praepositi ad ecclesiam cathedralem Vilenensem promovendi, nec non super statu eiusdem ecclesiae Vilenensis A. D. 1762*, k. 598 nn.

⁴⁹ *Relationes status*, s. 200 - 212.

⁵⁰ B. Kumor, *Ze statystyki ludności na Litwie w II połowie XVIII wieku*, *Przeszłość Demograficzna Polski*, 8 (1975) s. 62.

⁵¹ B. Kumor, *Granice*, s. 41, 64, 84.

⁵² W. Konopczyński, *Chronologia sejmów polskich 1493 - 1793*, Kraków 1948, s. 40.

⁵³ *Volumina Legum*, t. 7, Petersburg 1860, nr 175, s. 85.

⁵⁴ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 65.

by przyszedł arcybiskup metropolita wileński otrzymał tytuł prymasa Wielkiego Księstwa Litewskiego i wszystkich rzymskokatolików w Cesarstwie Rosyjskim łącznie z tytułem legata urodzonego (*legatus natus*) i szerokimi uprawnieniami jurysdykcyjnymi w dziedzinie kościelnej. Odpowiedź jednakże Stolicy Apostolskiej, przesłana władzom rosyjskim w dniu 9 I 1815 r. była negatywna⁵⁵. Dalsze rozmowy na ten temat prowadzono oficjalnie w latach 1815 - 1834.

Niebawem przedstawiono powtórnie Stolicy Apostolskiej problem translacji stolicy metropolii z Mohylewa nad Dnieprem do Wilna, związania z Wilnem urzędu i tytułu prymasa dla Kościoła katolickiego w całym Cesarstwie Rosyjskim, a także nominacji metropolity Stanisława Sierżeniewicza legatem urodzonym Stolicy Apostolskiej. Ale i tym razem dezyderaty te odrzucił papież Pius VII w osobistym liście do cara Aleksandra I *General Maggiore* z dnia 26 IV 1815 r.⁵⁶.

To negatywne stanowisko Stolicy Apostolskiej w sprawie erekcji w Wilnie metropolii plynęło nade wszystko z nieufności, z jaką odnoszono się do metropolity z Mohylewa. Ale władze rosyjskie sprawy nie zaniechały. Powrócono do niej w 1816 r. Jak wynika z listu posła rosyjskiego w Rzymie, barona Tuylla do księcia Nesselrodego z dnia 4 IX 1816 r. brano również pod uwagę utworzenie dwóch metropolii łacińskich w Cesarstwie Rosyjskim — w Mohylewie i Wilnie⁵⁷. I w tym wypadku przyszedł arcybiskup metropolita wileński miał otrzymać godność i urząd prymasa oraz legata urodzonego Stolicy Apostolskiej na całe imperium rosyjskie⁵⁸. W tym kierunku prowadzono starania w latach 1815 - 1817, a zmierzały one do przeniesienia uprawnień polskiego prymasa z Gniezna pod zaborem pruskim do Wilna pod zaborem rosyjskim⁵⁹. Na szczęście ze względu na opór Stolicy Apostolskiej do realizacji tych planów, za którymi stał metropolita Sierżeniewicz, i tym razem nie doszło. Niemniej Rosja nie porzuciła planów translacji stolicy metropolii z Mohylewa do Wilna, czego wyrazem było m.in. powierzenie administracji diecezji wileńskiej po śmierci metropolity Sierżeniewicza († 1 XII 1826), nowemu metropolicie Mohylewa, arcybiskupowi K.K. Cieciszowskiemu (listopad 1827)⁶⁰.

Sprawa metropolii wileńskiej stała się znów bardzo aktualna po 1835 r. w związku z zamierzoną reorganizacją Kościoła łacińskiego w Rosji. Podjęte rokowania w tej sprawie były bliskie urzeczywistnieniu, jako że Stolica Apostolska w dniu 21 X 1838 r. oświadczyła, że „nie będzie odmawiała translacji stolicy metropolii z Mohylewa do Wilna i bardziej dogodnego i nowego podziału diecezji” w Cesarstwie Rosyjskim, ale tym razem na przeszkodzie stanął zamiar Rosji całkowitej likwidacji archidiecezji mohylewskiej. Rzym sobie życzył pomnożenia, a nie kasaty diecezji, mógł natomiast zgodzić się na zmianę granic diecezjalnych⁶¹. Odtąd plany utworzenia metropolii w Wilnie zanikają na cały okres pertraktacji między Rosją a Stolicą Apostolską w sprawie konkordatu (1847). To też zapewne zdecydowało, że po 26 latach wakansu i tymczasowej administracji diecezja wileńska otrzymała własnego pasterza w osobie biskupa A.B. Kłagiewicza, prekonizowanego na to stanowisko przez papieża Grzegorza XVI w dniu 14 XII 1840 r.⁶².

⁵⁵ S. Olszamowska-Skowrońska, *La Correspondence des Papes et des Empereurs de Russie (1814-1878)*, Roma 1970, s. 6-7; *Le Concordat de 1847 avec la Russie*. Ed. S. Olszamowska-Skowrońska. W: *Sacrum Poloniae Millennium*, t. 8/9, Rzym 1962, s. 456.

⁵⁶ *La Correspondence* nr 4, s. 8, 201.

⁵⁷ *Monumenta ecclesiastica Petropolitana*. Ed. M. Godlewski. Fasc. 4. Petropoli 1912 nr 7, s. 47-48; A. Boudou, *Le Saint Siège et la Russie. Leur relation diplomatiques au XIXe siècle*, t. 1, Paris 1922, s. 80.

⁵⁸ *Monumenta ecclesiastica* nr 10; fasc. 1 nr 8, s. 81-90.

⁵⁹ A. Boudou, dz. cyt., t. 1, s. 68 n.

⁶⁰ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 66; M. Godlewski, *Cieciszowski Kacper Kazimierz*. W: *Pol. Słow. Biogr.*, t. 4 (1938), s. 38-39.

⁶¹ *Le Concordat 1847*, nr 21, s. 60 (17 XII 1846).

⁶² R. Ritzler, P. Serfin, *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi*, t. 7 (1800-1846), Patavii 1968, s. 397; J. Bieniarzówna, *Kłagiewicz Andrzej*

Sprawy metropolii wileńskiej nie poruszono już w rozmowach między Rosją a Stolicą Apostolską w latach 1878 - 1882, jako że wówczas Rosja pragnęła zredukować metropolię warszawską do statusu arcybiskupstwa i wszystkie diecezje w byłym Królestwie Polskim podporządkować „metropolie wszystkich kościołów katolickich w Cesarstwie Rosyjskim” w Mohylewie nad Dnieprem⁶³.

Mysł zorganizowania metropolii w Wilnie odżyła w Polsce odrodzonej i tym razem doczekała się realizacji, chociaż na jej drodze trzeba było pokonać bardzo liczne przeszkody. Mysł ta odżywała powoli i posiadała najwięcej zwolenników w otoczeniu metropolity mohylewskiego Edwarda Roppa oraz w sferach rządowych, a zwłaszcza w kręgu Józefa Piłsudskiego. Rzecz godna uwagi, że projektowi temu były przeciwne inne ośrodki kościelne w Polsce. Sam problem metropolii można było podjąć dopiero po formalnym włączeniu Wileńszczyzny do Państwa Polskiego, co stało się w dniu 9 X 1920 r. i po jej formalnej inkorporacji do Polski, która nastąpiła w dniu 3 III 1922 r. Ale sprawa metropolii w Wilnie związała się tym razem mocno ze sprawą biskupa Jerzego B. Matulewicza (1918 - 1925). Jego nominacja na biskupstwo wileńskie w dniu 23 X 1918 r. nastąpiła za zgodą Litewskiej Rady Narodowej i niemieckich władz okupacyjnych przy zgodzie biskupów polskich. Ale „już przy nominacji proszono go, aby nie przyjmował ofiarowanej sobie godności biskupa wileńskiego”, jako że obawiano się, że jako Litwin będzie prowadził politykę kościelną „w kierunku odpolszczenia Kościoła katolickiego w diecezji wileńskiej”⁶⁴.

Biskup Matulewicz przyjął ofiarowaną sobie godność i przejął rządy w dniu 8 XII 1918 r. w diecezji wileńskiej w okresie gorących sporów narodowych między Litwinami i Polakami. Sam głosił, że jego „misja ma charakter czysto religijny”, dążył do pogodzenia zwaśnionych stron, opowiedział się za pozytywną zmianą w stosunku do Białorusinów katolików i podjął starania o zabezpieczenie Litwinom i Białorusinom większego głosu w seminarium duchownym⁶⁵. W miarę stabilizacji polskiej na Wileńszczyźnie, a nawet już w 1919 r. rozwijała się na Wileńszczyźnie „akcja antykościelna, zmierzająca do usunięcia biskupa Matulewicza z Wilna, prowadzona zwłaszcza przez endecję w *Dzienniku Wileńskim*. Zarzucano więc biskupowi Matulewiczowi obsadę parafii polskich księżmi Litwinami i odwrotnie, „rugowanie z Kościoła polskości i osłabienia w ten sposób politycznych i kulturalnych wpływów polskich na korzyść elementu litewskiego i białoruskiego”. Zarzucano mu, że nie chce by „alumnów kształcili profesorowie Wydziału Teologicznego”, że chce by „wzrosła liczba parafii czysto polskich z księdzem Litwinem”, że „pragnie wychowywać kapłanów nie mających nic wspólnego z patriotyzmem polskim”, że „przez 4 lata nie wydał listu pasterskiego”, że dążył do podziału diecezji wileńskiej na część litewską z Wilnem i polską z Grodnem, że przez politykę personalną wzmacnia walki narodowościowe itp.⁶⁶. Ale równocześnie ze strony polskiej stwierdzono, że jest to „kapłan, któremu nie można odmówić zalet niemałych, którego nie można nie czcić dla jego cnót osobistych, wiedzy i świętobliwości kapłańskiej”⁶⁷.

Benedykt. W: Pol. Słow. Biogr., t. 13 (1967/68), s. 40 - 42; J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, s. 66 - 69.

⁶³ *Les accords de Vienne et de Rome entre la Sainte Siège et la Russie 1880 - 1882*, par. S. Olszamowska Skorwrońska, Roma 1977, nr 66, s. 148 - 153 (I IX 1879).

⁶⁴ X. N., *Z diecezji wileńskiej*, *Gazeta Kościelna*, 30 (1923), s. 53 - 54.

⁶⁵ T. Górski, *Matulewicz Jerzy Bolesław*. W: *Pol. Słow. Biogr.*, t. 20 (1975), s. 208 - 211.

⁶⁶ Zob. polemiki na ten temat: *Gazeta Kościelna*, 29 (1922), s. 46 - 47; 30 (1923), s. 53 - 54; N. Cieszyński, *Roczniki katolickie za rok 1924*, Poznań 1924, s. 496 nn.; *Przegląd Katolicki*, 4 (1925), nr 17, s. 270 (3 V 1925); R. 4 powojen.: 1925, nr 30, s. 473 - 475; N. Cieszyński, *Roczniki Katolickie na rok Pański 1926*, Poznań 1926, s. 360 - 363; *Przegląd Katolicki*, R. 4 powojen.: 1925, nr 33, s. 519 - 520.

⁶⁷ *Gazeta Kościelna*, 30 (1923), s. 53 n.

Po włączeniu Wileńszczyzny do Polski czynniki rządowe były zdania, że „z punktu widzenia interesów narodowych ks. Matulewicz na wileńskiej stolicy biskupiej pozostać nie może.., mając jednak na względzie wysokie zalety biskupa Matulewicza jako człowieka i kapłana.. usunięcie jego miałoby charakter przesunięcia, może nawet na wyższe stanowisko w hierarchii kościelnej”⁶⁸. Ponieważ usunięcie biskupa Matulewicza na normalnej drodze było niemożliwe, dlatego rząd polski postanowił zmienić statut prawny diecezji wileńskiej i wynieść ją do rządu arcybiskupstwa metropolii, by w ten sposób uzyskać podstawę prawną do usunięcia biskupa Matulewicza. W następstwie takiego stanowiska rządu polskiego problem wyniesienia Wilna do rządu metropolii związał się ze sprawą biskupa Matulewicza.

Powróćmy jednak do dziejów problemu utworzenia metropolii w Wilnie w Polsce odrodzonej. Ważne znaczenie dla sprawy reorganizacji Kościoła katolickiego w Polsce miała sesja episkopatu Polski, odbyta pod przewodnictwem prymasa kard. Edmunda Dalbora w Gnieźnie w dniach 26-30 VIII 1919 r.⁶⁹. Na konferencji tej polecono biskupowi podlaskiemu Henrykowi Przeździeckiemu przygotowanie ogólnopolskiego projektu reorganizacji Kościoła w Polsce. W 1921 r. konferencja biskupów dodała mu do pomocy biskupa Romualda Jałbrzykowskiego. W oparciu o te pełnomocnictwa biskup Przeździecki rozesał w dniu 19 IV 1920 r. do ordynariuszów w Polsce ankietę z następującymi pytaniami:

1° Jakie korektury należałoby przeprowadzić w granicach istniejących metropolii?

2° Jakie należy utworzyć nowe metropolie i diecezje?

3° Czy nie należy przenieść w niektórych diecezjach stolic biskupich ze względu na ich niedogodne położenie?⁷⁰

Na ankietę tę odpowiedzieli wszyscy biskupi z wyjątkiem Przemyśla, Pelplina, Sejnu i Lublina. W zasadzie zgadzali się na przeprowadzenie zmian. Jako przeciętną liczbę wiernych podawano najczęściej 600 tysięcy. Ogromna większość zapytanych wypowiedziała się za utrzymaniem trzech dotychczasowych metropolii, a tylko nieznaczna mniejszość wysunęła projekt utworzenia dwóch dalszych prowincji kościelnych — w Krakowie i Wilnie. Tak po raz pierwszy w Polsce odrodzonej stanął na wokandzie problem utworzenia wileńskiej prowincji kościelnej⁷¹.

Mysł reorganizowania w Wilnie metropolii poddał pierwszy biskup miński Zygmunt Łoziński. W zredagowanych w dniu 30 IV 1920 r. uwagach na temat reorganizacji Kościoła polskiego wysunął propozycję, aby obok trzech istniejących metropolii w Polsce (Gniezno, Warszawa, Lwów) utworzyć jeszcze dwie dalsze w Krakowie i Wilnie. Ta druga, obok archidiecezji wileńskiej, miała objąć cztery biskupstwa sufraganie, a to „diecezję grodzieńską, mińską oraz kowieńską i inflancką, jeżeli na przyłączenie ich pozwolą względy polityczne”⁷². Był to bowiem rok 1920, kiedy Państwo Polskie nie posiadało jeszcze ustalonych granic na wschodzie i północy. Równocześnie biskup Z. Łoziński proponował podział diecezji wileńskiej; z byłej gubernii grodzieńskiej proponował utworzenie diecezji grodzieńskiej, do której należało przyłączyć rejon Suwałk i Sejn. Nadto proponował włączyć do diecezji podlaskiej powiat brzeski, a powiaty drohiczyński i piński do diecezji łuckiej⁷³.

⁶⁸ T. Górski, dz. cyt., s. 210.

⁶⁹ ADL (Archiwum Diecezjalne w Lublinie), Rep. 61 I 1. Protokół konferencji biskupów w Gnieźnie. Druk luźny.

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ ADSiedl. (Archiwum Diecezjalne w Siedlcach). Akta ogólne. Podział diecezji i metropolii. Nr p. 18, t. 1, nr 18.

⁷² Tamże I, nr 6 (Bp Z. Łoziński do biskupa H. Przeździeckiego — 30 IV 1920).

⁷³ Tamże (Protokół z posiedzenia konferencji biskupów metropolii warszawskiej, odbytej 18 i 19 III 1924 r. w Warszawie): ADSiedl. Akta ogólne. Podział die-

Podobną sugestię wysunął również biskup kielecki Augustyn Łosiński i kamieniecki Piotr Mańkowski. Ta ostatnia o tyle różniła się od poprzedniej, że granice projektowanej metropolii wileńskiej miały objąć tylko jedną sufraganię w Mińsku⁷⁴. Włocławski natomiast *Projekt rozgraniczenia metropolii i diecezji w Polsce* poparł w całej rozciągłości propozycje biskupa Łosińskiego z Mińska, chociaż i on wnosił pewne, drobne modyfikacje. W miejsce bowiem diecezji kowieńskiej i inflanckiej *Projekt* włocławski wymieniał obok Mińska nadto „jeszcze jedną diecezję na Białorusi”, ale bez szczegółowego określenia⁷⁵.

Za utworzeniem wileńskiej prowincji kościelnej wypowiedział się również biskup kamieniecki Piotr Mańkowski i proponował, by ją ukonstytuować z diecezji wileńskiej i diecezji mińskiej. Projekt biskupa Mańkowskiego wypowiedział się za utworzeniem pięciu metropolii (Gniezno, Warszawa, Wilno, Lwów, Kraków)⁷⁶. Wszyscy wypowiadający się za metropolią wileńską w 1920 r. widzieli w niej pewną kontynuację metropolii mohylewskiej i proponowali najczęściej włączenie do niej północno-wschodnich terenów, które jak się spodziewano, będą należały do Państwa Polskiego. Jest rzeczą nader dziwną, że żaden z respondentów nie postulował włączenia do nowej metropolii diecezji łuckiej na Wołyniu, czy kamienieckiej na Podolu, chociaż spodziewano się, że będą one należały do odradzającej się Rzeczypospolitej.

Niezwykle ostrożnie wypowiedział się w tym zakresie biskup wileński Jerzy B. Matulewicz. Nie podjął on problemu metropolii w Wilnie, a co do granic tej diecezji stwierdzał, że „gdy losy polityczne naszego kraju nie są jeszcze zadecydowane, nie może być mowy o podziale diecezji wileńskiej, chociaż zasadniczo podział ten z ustaleniem się granic politycznych dla celów religijnych i pastoryczajnych może być koniecznym”⁷⁷. Trzeba już tu dodać, że kiedy „ustaliły się granice polityczne” biskup Matulewicz dążył do podziału diecezji na dwie części: polską z Grodnem jako stolicą i litewską z Wilnem. Pozostałe wypowiedzi, a wśród nich księcia biskupa krakowskiego Adama Stefana Sapiehy, który proponował włączyć Wilno do metropolii warszawskiej, wypowiedziały się za utrzymaniem w Polsce trzech metropolii. Metropolia warszawska, według księcia biskupa Sapiehy, miała obejmować Warszawę, Płock, Kielce, Sandomierz, Tarnów, Łomżę, Wilno i Sejny⁷⁸.

W oparciu o nadesłane materiały obydwaj biskupi Przeździecki i Jałbrzykowski przygotowali postulowany *Projekt granic diecezji i metropolii w Rzeczypospolitej* i przedłożyli go konferencji biskupów w dniach 21 - 25 IV 1922 r. W trakcie prac nad tym projektem biskup Matulewicz wypowiedział się w dniu 4 V 1922 r. jeszcze raz na temat reorganizacji Kościoła katolickiego w Polsce. Pisał wówczas m. in. „Odbyłem naradę z kapitułą nad projektem podziału diecezji wileńskiej. Byli zdania, że tej sprawy nie można omawiać w obecnej chwili. Jeszcze granice nasze nie ustalone od strony Litwy, a granice województw: wileńskiego, brasławskiego i nowogródzkiego mają ulec zmianie”⁷⁹. I tym razem ani biskup Matulewicz, ani kapituła wileńska nie podjęły problemu utworzenia metropolii w Wilnie. Toteż *Projekt rozgraniczenia diecezji i metropolii* z 1922 r. nie przewidywał utworzenia metropolii w Wilnie.

cezji. I nr 9 (Bp A. Łosiński do bpa H. Przeździeckiego — 10 V 1920), nr 10 (Bp P. Mańkowski do biskupa H. Przeździeckiego — 19 V 1920).

⁷⁴ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji, I nr 9 (Bp Łosiński do bpa Przeździeckiego — 10 V 1920), nr 10 (Bp Mańkowski do bpa Przeździeckiego — 19 V 1920).

⁷⁵ Tamże, I, nr 10, s. I.

⁷⁶ Tamże, I, nr 10 (Bp Mańkowski do bpa Przeździeckiego — 19 V 1920).

⁷⁷ Tamże, I, nr 15 (Bp J. Matulewicz do bpa Przeździeckiego — 25 V 1920).

⁷⁸ Tamże, I, nr 16 (Bp A. S. Sapieha do bpa H. Przeździeckiego — 25 V 1920).

⁷⁹ Tamże, I, nr 29 (Bp J. Matulewicz do bpa Przeździeckiego — 4 V 1922).

Wspomniany *Projekt* wywołał ożywioną dyskusję na konferencji episkopatu i zgodnie z jej życzeniem został następnie rozesłany do wszystkich biskupów ordynariuszów z prośbą o pisemne wypowiedzenie się w następujących sprawach:

1° o całym projekcie,

2° o zaprojektowanie korektur granicznych między ich diecezją a diecezjami sąsiednimi,

3° o podanie dekanatów i liczby wiernych każdego dekanatu w ramach dyskutowanego projektu⁸⁰.

Obok poszczególnych biskupów, na ten temat wypowiedziały się poszczególne konferencje metropolitalne Warszawy, Gniezna—Poznania i Lwowa. Ale trzeba stwierdzić, że żadna z tych konferencji metropolitalnych nie brała pod uwagę utworzenia 4 względnie 5 metropolii; wszystkie trzy konferencje zadawały się tylko trzema metropoliami w Polsce. Najwięcej zrobiono w Warszawie na konferencji biskupów tej metropolii, odbytej w dniach 18-19 III 1924 r. pod przewodnictwem kardynała metropolity Aleksandra Kakowskiego. Ona to wysunęła szereg zasad ogólnych i szczegółowych, którymi należało się kierować przy opracowywaniu projektu nowego podziału administracyjnego Kościoła. W zakresie organizacji metropolitalnej konferencja warszawska wysunęła postulat, by „metropolie objęły swymi granicami ludność do siebie zbliżoną pod względem społeczno-religijnym”. Stolice metropolii winny być oddalone od politycznych granic Państwa Polskiego. Trzeba zauważyć, że to postanowienie konferencji warszawskiej godziło w podstawy genetyczne metropolii wileńskiej. Wszak jej ludność była zbliżona pod względem religijno-społecznym do przekroju ludności metropolii warszawskiej, a sama stolica ewentualnej metropolii w Wilnie była położona w bezpośrednim sąsiedztwie granic z Litwą. W konsekwencji projekt warszawski postulował przyłączenie diecezji wileńskiej do warszawskiej prowincji kościelnej. Postulowano też, by diecezja wileńska odstąpiła 3 dekanaty w rejonie Brześcia Litewskiego diecezji podlaskiej. Według tego projektu stołeczna prowincja kościelna miała objąć swymi granicami następujące biskupstwa: Warszawa, Płock, Sandomierz, Kielce, Lublin, Podlasie, Sejny, Łódź, Częstochowa, Wilno i Mińsk na Białorusi⁸¹. Przeszło zatem połowa ówczesnego terytorium Państwa Polskiego miała należeć do warszawskiej metropolii.

Projekt utworzenia w Wilnie metropolii odżył ponownie na posiedzeniu Komitetu biskupów w Warszawie w dniach 20 i 21 III 1924 r., a głównym jej rzecznikiem okazał się metropolita mohylewski Edward Ropp. Mimo, iż Komitet wypowiedział się przeciwko tworzeniu metropolii w Wilnie, arcybiskup Ropp zgłosił *votum separatum* i poprosił o zaprotokołowanie go w sprawozdaniu z posiedzenia⁸². Nie poprzestając na tym, skierował on w imieniu całej metropolii mohylewskiej specjalne pismo na ręce biskupa Henryka Przeździeckiego, w którym jeszcze raz powrócił do problemu metropolii wileńskiej. Stwierdzał przy tym, że „Wilno... powinno być ośrodkiem nowej prowincji kościelnej, zawierającej wszystkie części dawnego zaboru rosyjskiego, wchodzące obecnie do metropolii mohylewskiej, będące w granicach Polski (Wilno, Mińsk, Łuck) z dołączeniem diecezji łomżyńsko-białostockiej i diecezji siedleckiej. *Sedes* Wilno jest ośrodkiem historycznym, którego ignorować nie należy”⁸³.

⁸⁰ Tamże, I, nr 21 (protokoły z konferencji Episkopatu).

⁸¹ Archiwum Diecezji Włocławskiej (ADWłoc.). Korespondencja ze Stolicą Apostolską. (Protokół konferencji biskupów metropolii warszawskiej, odbytej w dniu 18-19 III 1924 r. w Warszawie).

⁸² ADL Rep. 61 I 1. Protokoły konferencji. (Protokół z posiedzenia Komitetu Biskupów z dnia 20 i 21 III 1924 r.).

⁸³ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji I, nr 58. (Abp E. Ropp do bpa H. Przeździeckiego — bez daty).

⁸⁴ Tamże, I, nr 67. (Memoriał... 31 III 1924).

Był to jednakże wciąż głos odosobniony, nie popierany nawet przez tych biskupów, którzy w 1920 r. opowiedzieli się za Wilnem jako metropolią. Na obradach konferencji biskupów metropolii gnieźnieńsko-poznańskiej i lwowskiej problem ten pominięto zupełnym milczeniem⁸⁴. Konferencja lwowska wypowiedziała się wprost za przyłączeniem Wilna do warszawskiej prowincji kościelnej⁸⁵.

W samym Wilnie nastąpiła pewna zmiana w postawie odrynariusza, biskupa J. B. Matulewicza. Po *visitatio liminum Apostolorum* w Rzymie w 1923 r., biskup podejmował ostrożnie problem podziału diecezji wileńskiej na grodzieńską i wileńską a przed wyjazdem do Rzymu przybrał sobie w osobie ks. K. M. Michalkiewicza biskupa pomocniczego (10 VI 1923)⁸⁶. Odtąd też w pewnych posiedzeniach episkopatu polskiego, biskupa Matulewicza zastępował jego biskup pomocniczy Michalkiewicz. W tym kontekście nie było zbyt wielką niespodzianką stanowisko katedralnej kapituły wileńskiej, która „wypowiadając się przeciwko tworzeniu nowej prowincji kościelnej chociażby w Wilnie... uważała, że diecezje kresowe są za szczupłe, aby... z Wilna, Pińska lub Nowogródka i Łucka stworzyć osobną, poważną metropolię. Nadto ze względów kościelno-państwowych bardziej jest wskazane — pisała dalej kapituła wileńska — dla nas wejście do życia prowincji kościelnych już istniejących w Polsce, niż jako odrębny przyłepek istnieć na kresach o własnych, słabych siłach”⁸⁷.

Równocześnie kapituła wileńska wypowiedziała się kategorycznie przeciwko „okrawaniu” diecezji wileńskiej, zwłaszcza przeciwko tworzeniu diecezji grodzieńskiej, skąd „Wilno czerpało większość powołań kapłańskich”. Przypominała, że problem podziału diecezji podjął w roku 1902 minister rosyjski Sypiagin, a nawet nieco później władze carskie dążyły do jej kasaty (1907), o czym pisały *Novoje Wremia* w roku 1912⁸⁸. Memoriał ten przesłał biskup Matulewicz na ręce biskupa Przeździeckiego w dniu 18 IV 1924 r. Wraz z memoriałem biskupa Matulewicza przesłał wykaz parafii diecezji wileńskiej, które znalazły się w granicach Litwy (5 dekanatów, 58 parafii) oraz wiele protestów duchowieństwa i katolików z diecezji przeciwko jej podziałowi⁸⁹.

W następstwie takiej postawy Wilna, a także biskupów z poszczególnych prowincji kościelnych, przygotowany na konferencję częstochowską *Zbiór projektów* autorstwa biskupa Przeździeckiego zaproponował kompromisowe rozwiązanie problemu, a mianowicie utworzenie arcybiskupstwa w Wilnie bez sufraganii albo też metropolii, „do której należałyby diecezje: łucka, żytomierska, mińska, podlaska i łomżyńska”⁹⁰. Zgodnie z powyższą sugestią, konferencja biskupów w Częstochowie, na której „najwięcej czasu poświęcono projektowi utworzenia nowych i rozgraniczenia starych diecezji oraz metropolii dla przebudowy Kościoła”, wróciła jeszcze raz do dyskusji nad projektem metropolii wileńskiej. Ale i tym razem, według relacji kard. Kakowskiego, „przeciwko utworzeniu metropolii ... wypowiedziało się 23 biskupów łącznie z biskupem wileńskim Jerzym Matulewiczem, a za jej utworzenie tylko trzech”⁹¹. Do nich należeli arcybiskup metropolita mohylewski Edward Ropp i biskup kamieniecki Piotr Mańkowski. Obydwaj po raz drugi zgłosili do protokołu konferencji *votum separatum*, w którym wypowiedzieli się, by „metropolię mohylewską można było utrzymać, łącząc biskupstwa do niej należące w nową prowincję kościelną z centrum w Wilnie, co byłoby zgodne z hi-

⁸⁵ Tamże, I, nr 47, s. 1.

⁸⁶ Przegląd Katolicki z 12 VI 1923, s. 380, 648 - 651. (List past. z dnia 8 IX 1923).

⁸⁷ ADSiedl. Podział diecezji II, nr 82, s. 4. (Memoriał).

⁸⁸ Tamże.

⁸⁹ Tamże, I, nr 82. (Bp Matulewicz do bpa Przeździeckiego — 18 IV 1924).

⁹⁰ Tamże, II, nr 96, s. 12 - 13.

⁹¹ A. K a k o w s k i, *Z niewoli do niepodległości. Wspomnienia*, III, s. 306. (RKps w Archiwum Archidiecezjalnym w Warszawie).

storią i obecnym położeniem i znaczeniem Wilna, oraz powagą tej diecezji⁹². Metropolita Ropp dodawał od siebie: „Broniłem i bronić będę Wilno jako takie, jako poważne centrum katolickie i kraju katolickiego, któremu należy się odpowiednie miejsce i stanowisko w hierarchii Kościoła”⁹³.

W atmosferze podniecenia i kampanii o utrzymanie całości diecezji wileńskiej, konferencja częstochowska biskupów Polski zaplanowała tylko nieznaczne zmiany w jej granicach⁹⁴. Ale i one spowodowały istny potok protestów w prasie i listach, skierowanych do nuncjatury apostołskiej w Warszawie i biskupa Przeździeckiego w Siedlcach. Kapituła wileńska oskarżyła wprost biskupa Matulewicza sprzyjającego „narodowemu podziałowi diecezji”⁹⁵, o „popieranie wszelkich lokalnych pretensji separatystycznych” i „uprawianie polityki kościelnej, sprzecznej z dobrem jego polskiej ovczarni i państwa”⁹⁶. Trzeba jednakże zauważyć, że zarówno duchowieństwo i wierni, jak i opinia publiczna nie brały pod uwagę momentów natury duszpasterskiej, czy samego faktu olbrzymiego i ludnego terytorium diecezji, podczas gdy sąsiednie biskupstwa, zwłaszcza projektowane pińskie i łuckie posiadały charakter diaspory katolickiej.

Obok prac ze strony kościelnej, nad przyszłym konkordatem pracował również rząd polski. Wkrótce po uchwaleniu konstytucji polskiej w marcu 1921 r., która stanowiła, że „stosunek państwa do Kościoła będzie określony na podstawie układu ze Stolicą Apostolską, który podlega ratyfikacji przez sejm” (art. 114)⁹⁷. Maciej Rataj, ówczesny minister WR i OP zwrócił się przed lipcem 1921 r. do profesora Władysława Abrahama, znanego i wytrawnego kanonisty polskiego w sprawie przygotowania odpowiedniego projektu do przyszłego konkordatu polskiego. Profesor Abraham przygotował odpowiedni projekt i ten stał się przedmiotem dyskusji w dniu 16 VIII 1921 r. Projekt ten postulował rozwiązanie unii personalnej Gniezno — Poznań i zawiązanie podobnej unii Gniezno — Warszawa. Diecezje wschodnie: łucką, lubelską i podlaską miała objąć metropolia lwowska. Wilno miało otrzymać statut diecezji wyjętej i bezpośrednio podległej Stolicy Apostolskiej. W dyskusji nad projektem profesor Stanisław Kot zaproponował utworzenie w Polsce 5 metropolii (Gniezno, Warszawa, Kraków, Lwów oraz jedną na Wschodzie), a wśród nich zapewne i Wilno⁹⁸.

Wobec takiego stanowiska rządu, trzeba się było spodziewać, że odrzucenie przez Episkopat Polski projektu utworzenia metropolii wileńskiej może spowodować interwencję czynników państwowych. Taka też interwencja nastąpiła. Jak przyznaje kard. Aleksander Kakowski „na skutek starań rządu” doszło do utworzenia tej metropolii⁹⁹. Sprawę tę załatwił w Rzymie ówczesny minister spraw zagranicznych Stanisław Grabski, nie bez poparcia Józefa Piłsudskiego. Rząd bowiem, chcąc usunąć z Wilna biskupa Matulewicza, postanowił zmienić status prawny diecezji, wynosząc ją do rzędu arcybiskupstwa — metropolii. Postanowienia konferencji częstochowskiej, dotyczące zmian w granicach diecezji wileńskiej, wzburzyły powtórnie opinię publiczną Wilna, a winą za to prasa wileńska obarczyła biskupa Matulewicza i biskupa Michalkiewicza. Niewiele po-

⁹² ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji II, nr 98. (Votum separatum abpa. Roppa).

⁹³ Tamże, II, nr 97. (Protokół sesji Episkopatu w Częstochowie z 3-4 VII 1924), nr 98. (Votum separatum abpa Roppa i bpa Mańkowskiego).

⁹⁴ B. K u m o r, *Granice*, s. 373 n.

⁹⁵ Rzeczpospolita, 5 (1924), nr 198. (L. Radziejowski: Dwa dekanaty).

⁹⁶ Tamże.

⁹⁷ *Konstytucje polskie 1791-1921*. Wydał M. Handelsman. Wyd. 3, Warszawa 1922, s. 129.

⁹⁸ J. Wisłocki, *Konkordat polski z 1925 r.*, Poznań 1977, s. 155, 239-248. (Projekt konkordatu Władysława Abrahama).

⁹⁹ A. K a k o w s k i, dz. cyt., III, s. 309.

mogły wyjaśnienia kardynała prymasa Edmunda Dalbora, opublikowane na łamach „Przeglądu Katolickiego”¹⁰⁰.

W następstwie wspomnianych faktów, konkordat polski, zawarty 10 II 1925 r. w artykule 9 „przyjął metropolię wileńską”¹⁰¹. Miała ona, według wyrażenia kardynała A. Kakowskiego, „zastępować poniekąd metropolię mohylewską”¹⁰². W skład nowo utworzonej wileńskiej prowincji kościelnej weszła archidiecezja wileńska oraz diecezje pińska i łomżyńska. Dwie pierwsze diecezje (pińska zastępowała diecezję mińska) należały uprzednio do mohylewskiej metropolii, ostatnia zaś Sejny, przeniesiona teraz do Łomży, została wyłączona z metropolii warszawskiej i podporządkowana nowej metropolii w Wilnie.

Na odpowiednią bullę papieską trzeba było czekać przeszło pół roku. Toczące się nadal dyskusje na konferencjach Episkopatu Polskiego nad podziałem diecezjalnym dotyczyły wyłącznie granic diecezjalnych. Problemem metropolii już się nie zajmowano. W dniu 9 V 1925 r. biskup Matulewicz w liście do biskupa Przeździeckiego podjął ponownie sprawę „utworzenia diecezji etnicznych” oraz odstąpienia dekanatów Sokółka i Dąbrowa do diecezji łomżyńskiej, a okręgu białostockiego do diecezji pińskiej¹⁰³. Te kroki biskupa Matulewicza i obsadzenie polskiej parafii w Bieniakoniach księdzem Litwinem spowodowały ponowny wybuch kampanii przeciwko ordynariuszowi wileńskiemu. W „Dzienniku Wileńskim” z 22 IV 1925 r. w artykule *Dopóki tego będzie gwałtownie zaatakowano* biskupa Matulewicza za nominację ks. Dubientisa „znanego Litwomana” proboszczem w Bieniakoniach. Spokojna dotąd parafia stanie się widownią skandali i awantur. Niewiele pomogły wyjaśnienia Kurii Diecezjalnej w Wilnie (28 IV 1925) i nawoływania do umiarkowania i spokoju „Przeglądu Katolickiego” z Warszawy¹⁰⁴.

Przysłowiowym „dolaniem oliwy do ognia” były propozycje dalszego okrojenia diecezji wileńskiej, przyjęte na konferencji biskupów polskich w dniu 25 V 1925 r. Przeciwno tym postanowieniom zaprotestowały bardzo gwałtownie „Rzeczpospolita” i „Express wieczorny”¹⁰⁵. W odpowiedzi na to, księża z poszczególnych dekanatów wystąpili zbiorowo w obronie czci biskupa Matulewicza na specjalnych kongregacjach dekanalnych w dniu 26 VI 1925 r. Prasa katolicka zamieściła kilka artykułów polemicznych na ten temat¹⁰⁶. W tej sytuacji biskup Matulewicz, chociaż jeszcze w dniu 4 VII 1925 r. wydał list pasterski o szkole i wychowaniu młodzieży, złożył na ręce papieża rezygnację ze stolicy biskupiej w Wilnie. Trudno zresztą było mu liczyć w tej sytuacji na nominację na arcybiskupa — metropolitę wileńskiego. W dniu 14 VII 1925 r. papież Pius XI przyjął rezygnację biskupa Matulewicza. Jeszcze 11 lipca t.r. „Dziennik Poznański” pisał: „biskup obcego pochodzenia nie był już odpowiedni w Wilnie, kiedy konkordat podniósł stolicę do godności metropolii”¹⁰⁷.

W kilka dni później kapituła wileńska wybrała wikariusza kapitulnego w osobie biskupa pomocniczego Michalkiewicza, a biskup Matulewicz wyjechał do Rzymu, gdzie 1 IX 1925 r. papież Pius XI zamianował go tytularnym arcybiskupem, a 7 XII t.r. wzytatozem apostolskim na Litwie¹⁰⁸.

¹⁰⁰ Przegląd Katolicki z 6 VII 1924, s. 428 i 638.

¹⁰¹ J. Wiślicki, *Konkordat polski*, s. 148.

¹⁰² A. K a k o w s k i, dz. cyt., III, s. 233.

¹⁰³ ADSied. Akta ogólne. Podział diecezji III, nr 2. (Bp Matulewicz do bpa Przeździeckiego — 9 V 1925), nr 8. (Bp Jałbrzykowski do biskupa Przeździeckiego — 31 V 1925), nr 9. (Bp Przeździecki do bpa Jałbrzykowskiego — 4 VI 1925).

¹⁰⁴ Przegląd Katolicki. R. 4 powojen.: 1925 z 3 V 1925, nr 17, s. 270.

¹⁰⁵ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji III, nr 70-74.

¹⁰⁶ A. Z i e n k i e w i c z, *W obronie czci biskupiej*, Przegląd Katolicki z 2 VIII 1925, nr 30, s. 473-475; N. C i e s z y ŋ s k i, *Roczniki Katolickie na rok Pański 1926*, Poznań 1926, s. 360-363.

¹⁰⁷ Przegląd Katolicki z 19 VII 1925, nr 28, s. 433-436; T. G ó r s k i, dz. cyt., s. 210; N. C i e s z y ŋ s k i, dz. cyt., s. 210; AAS (Acta Apostolicae Sedis) 17 (1925), s. 581, 630.

¹⁰⁸ Jak wyżej.

Już po ratyfikacji konkordatu, ale jeszcze przed wydaniem bulli cyrkuskrypcyjnej, biskupi prowincji mohylewskiej wystąpili z wnioskiem o włączenie do metropolii wileńskiej diecezji łuckiej na Wołyniu i zaproponowali wyłączenie z jej granic diecezji łomżyńskiej, która miała odejść z powrotem do metropolii warszawskiej¹⁰⁹, ale wniosek ten nie otrzymał odpowiedniego poparcia ze strony Episkopatu Polskiego i upadł. W dniu 16 VIII 1925 r. biskupi polscy przedstawili Stolicy Apostolskiej *Propositum delimitationis iam existentium in Republica Polona provinciarum ecclesiasticarum dioecesiumque nec non erigendarum novarum provinciarum dioecesiumque*. Metropolia wileńska miała mieć granice określone w konkordacie¹¹⁰. Projekt ten zyskał również aprobatę władz państwowych przed 8 IX 1925 r.¹¹¹.

W uroczystość Chrystusa Króla w dniu 28 X 1925 r. papież Pius XI ogłosił oczekiwaną bullę cyrkuskrypcyjną dla całego Kościoła katolickiego w Polsce w trzech obrządkach. Bulla ta *Vixdum Poloniae unita* powołała kanonicznie do życia metropolię w Wilnie i włączyła do niej archidiecezję wileńską oraz diecezje: łomżyńską i pińską¹¹². Po 500 latach od podjęcia problemu utworzenia metropolii w Wilnie stawała się ona teraz rzeczywistością. W dniu 11 XI 1925 r. nuncjusz apostolski w Polsce Lorenzo Lauri, jako delegat apostolski, dokonał uroczystej promulgacji bulli papieskiej dekretem *Quum novam dioecesum*¹¹³. W dniu 14 XII 1925 r. papież Pius XI mianował pierwszym metropolitą wileńskim Jana Cieplaka, biskupa pomocniczego mohylewskiego z osobistym tytułem arcybiskupa. Nominacja ta zastała go w Stanach Zjednoczonych. Zanim jednak mógł powrócić do Polski i objąć stolicę metropolitalną zmarł nagle w Passaic, N. J. w dniu 17 II 1926 r.¹¹⁴.

Jego miejsce zajął niebawem biskup łomżyński Romuald Jałbrzykowski. Prekonizował go papież Pius XI bullą *Cum Ecclesia Vestra* z 24 VI 1926 r.¹¹⁵. W dniu 8 IX w uroczystość Narodzenia NMP metropolita Jałbrzykowski odbył uroczysty ingres i objął rządy w archidiecezji i wileńskiej prowincji kościelnej. Niebawem w dniu 15 XII 1926 r. ukazał się pierwszy numer *Wiadomości Metropolitalnych Wileńskich*, a Kongregacja Konsystorialna dekretem z 5 X 1926 r. utworzyła w Wilnie II instancję sądową dla sądów kościelnych w Łomży i Pińsku¹¹⁶. W dniu 13 IV 1939 r. metropolita wileński Jałbrzykowski odbył pierwszy synod prowincjalny wileński w bazylice św. Stanisława Biskupa i Męczennika w Wilnie¹¹⁷. Był to jedyny synod prowincjalny w drugiej Rzeczypospolitej, a pierwszy od 1643 r. Ten synod prowincjalny wyprzedził niewątpliwie podobny synod krakowskiej prowincji kościelnej, odbyty dopiero w czasie drugiej pielgrzymki do Ojczyzny papieża Jana Pawła II (1983). W ten sposób wileńska prowincja kościelna zaczęła szybko żyć pełnym życiem w Kościele polskim, a przez zorganizowanie synodu prowincjalnego wyprzedziła w tym zakresie pozostałe metropolie polskie wszystkich trzech obrządków. Ta wielka żywotność metropolii nie trwała zbyt długo, jako że druga wojna światowa sparaliżowała to życie, a następnie je zupełnie usmierciła na skutek nowych podziałów politycznych, które miały miejsce w latach 1939-1945. Podziałowi politycznemu uległa sama archidiecezja wileńska, przed którym tak skutecznie się broniła w latach po 1920 r.

¹⁰⁹ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji III, nr 3 (Wniosek prowincji mohylewskiej co do art. 10 Konkordatu).

¹¹⁰ ADSiedl. Akta ogólne. Podział diecezji III, nr 94-109.

¹¹¹ ADL Rep. 61 I. Protokół zgromadzenia biskupów Polski w dniu 8-9 IX 1925 w Warszawie.

¹¹² J. Wiślicki, *Konkordat*, s. 176.

¹¹³ Przegląd Katolicki z 29 XI 1925, nr 47, s. 750-751; *Wiadomości Metropolitalne Wileńskie*, 1 (1926), nr 1, s. I-IV.

¹¹⁴ Cz. Falkowski, *Cieplak Jan. W: Pol. Stow. Biogr.*, t. 4 (1938), s. 57.

¹¹⁵ *Wiadomości Metropolitalne Wileńskie*, 1 (1926), nr 1, s. III.

¹¹⁶ AAS T. 18: 1926, s. 436; *Wiadomości Metropolitalne Wileńskie*, 1 (1926), s. IV.

¹¹⁷ *Wiadomości Archidiecezjalne Wileńskie*, 13 (1939) s. 126-127.

METROPOLICJI

1. Jan Cieplak (14 XII 1925 - 17 II 1926)¹¹⁸

Jan Cieplak urodził się 17 VIII 1857 r. w Dąbrowie Górniczej, w rodzinie górnika Jacka i Julii Bugajskiej. Po wczesnej utracie matki Julii, wychowywał się u babki Katarzyny Bugajskiej, a następnie u swego wuja, ks. Jana Bugajskiego w Krasocinie koło Włoszczowej, który był tam proboszczem od 1857 r.¹¹⁹ W latach 1869 - 1873 uczęszczał do gimnazjum w Kielcach, a w 1873 r. wstąpił do tamtejszego Seminarium Duchownego, skąd w 1878 r. został wysłany na studia teologiczne do Cesarskiej Akademii Duchownej w Petersburgu, którą ukończył ze stopniem magistra teologii (22 VI 1882). Święcenia kapłańskie przyjął w dniu 24 VII 1881 r.

Po ukończeniu studiów, ówczesny rektor akademii ks. Szymon Kozłowski zamianował go adiunktem na teże akademii, gdzie wykładał archeologię biblijną (1882/83), śpiew kościelny (1883/84), a przed 1895 r. również teologię dogmatyczną. Równocześnie był członkiem zarządu akademii¹²⁰. Przed 1895 r. otrzymał krzyż kawalerski trzeciej klasy i order rządowy św. Stanisława trzeciej klasy, a przed 1901 r. nadto krzyż kawalerski św. Anny trzeciej klasy. W 1900 r. biskup kielecki Tomasz Kuliński zamianował go kanonikiem gremialnym kapituły kieleckiej; przed 1905 r. został asesorem Kolegium Duchownego w Petersburgu¹²¹. Jednocześnie był katechetą w żeńskiej szkole przy parafii św. Katarzyny, a w 1892 r. towarzyszył biskupowi A. Symonowi w czasie wizytacji kościelnej Rosji centralnej.

W 1901 r. na podstawie rozprawy *De momento, quo transubstantiatio in Augustissimo Missae Sacrificio peragatur* (druk Petersburg 1901) otrzymał na Akademii Duchownej promocję na doktora teologii. Ogłosił nadto 2 artykuły naukowe z zakresu historii dobroczynności i *Kalendarz rzymskokatolicki* na 1900 r. Przed 1908 r. otrzymał krzyż kawalerski orderu św. Anny i św. Stanisława drugiej klasy. Na wniosek rządu i przy zgodzie metropolity mohylewskiego Apolinarego Wnukowskiego papież Pius X prekonizował go w dniu 12 VI 1908 r. na biskupa tytularnego ewarieńskiego i pomocniczego mohylewskiego. Sakrę biskupią przyjął w dniu 7 XII t.r. z rąk metropolity Wnukowskiego. W tym samym roku zrezygnował z katedry teologii dogmatycznej w Akademii Duchownej i z kanonii gremialnej w kapitule kieleckiej.

Od kwietnia do września 1909 r. odbył w zastępstwie chorego metropolity Wnukowskiego pierwszą w dziejach wizytację kościelną Syberii, gdzie dotarł aż do Władywostoku, a następnie na wyspę Sachalin. W czasie wizytacji odwiedził 48 parafii, wybierzmował 21 408 wiernych, najwięcej Polaków. W 1909 r. metropolita Wnukowski zamianował go prałatem dziekanem kapituły mohylewskiej, a władze rządowe obdarzyły go orderem św. Włodzimierza trzeciej klasy i prezesurą w Kolegium Duchownym. W 1910 r. z polecenia metropolity W. Kluczyńskiego wizytował diecezję mińską na Białorusi; wizytację tę władze rosyjskie przerwały pod zarzutem działalności propolskiej, pozbawiły go funkcji i pensji w kolegium duchownym i postawiły go pod nadzorem policji carskiej. W 1911 r. ponownie

¹¹⁸ Biogram oparto głównie na: Cz. Falkowski, *Cieplak Jan*. W: *Pol. Słow. Biogr.* t. 4 (1938), s. 55 - 57; F. Rutkowski, *Arcybiskup Jan Cieplak*, Warszawa 1934; R. Bender, *Cieplak Jan*. W: *Enc. Kat.*, t. 3 (1979), kol. 471; J. Ledit, *Archbishop John Cieplak*, Madrid 1963; T. Krahel, *Cieplak Jan*. W: *Słow. Pol. Teol. Katol.*, t. 5 (1983), s. 227 - 228, gdzie załączono pełną bibliografię podmiotową i przedmiotową.

¹¹⁹ *Ordo divini officii ad usum Dioecesis Kielcenso-Cracoviensis*, Kielciis 1864, s. 20.

¹²⁰ *Directorium... pro Archidioecesi Mohiloviensi 1884 - 1895*.

¹²¹ *Directorium... Archidioecesis Mohiloviensis 1895*, s. 174; *Directorium... Archidioecesis Mohiloviensis 1902*, s. 14; *Directorium ... Archidioecesis Mohiloviensis 1905*, s. 129, 134.

wyjechał na wizytację pasterską Rosji centralnej; i tym razem za propolskie kazanie wygłoszone w Kazaniu (dziś Gorkij) pozbawiono go urzędów i pensji państwowej. Za staraniem metropolity Kluczyńskiego cofnięto te represje już w 1912 r., na skutek czego mógł się udać na wizytację pasterską do gubernii czernihowskiej na Ukrainie i omskiej za Uralem¹²². Przed 1914 r. z nominacji metropolity Kluczyńskiego został prepozytem kapituły metropolitalnej i w tym roku wziął udział w Międzynarodowym Kongresie Eucharystycznym w Lourdes we Francji.

Po nadspodziewanej rezygnacji metropolity W. Kluczyńskiego (6 VIII 1914), został tegoż dnia wybrany wikariuszem kapitulnym archidiecezji mohylewskiej i administratorem apostolskim diecezji mińskiej. Dnia 18 VIII 1914 r. wydał list pasterski do duchowieństwa i wiernych¹²³. Na stanowisku administratora obydwu diecezji rozwinął aktywną pracę duszpasterską, charytatywną i społeczną, i przyjął linię zdecydowanej obrony praw Kościoła katolickiego w Rosji. W latach pierwszej wojny światowej zorganizował pomoc charytatywną dla ofiar wojny, zaprowadził w 1917 r. zakazane dotąd w Rosji nabożeństwo do Najśw. Serca Jezusowego, złożył memoriał władzom rządowym w sprawie „katolików nie zarejestrowanych” (27 luty 1915), zajął się pomocą dla „księży uciekinierów wojennych” (14 sierpień 1915), a 14 XI 1915 r. wydał obszerny list pasterski w sprawie pomocy dla uchodźców i zorganizował Konferencje św. Wincentego a Paulo w Petersburgu¹²⁴.

W latach przedłużającej się wojny światowej zorganizował duszpasterstwo „wygnańców katolickich” (1916), przedłożył rządowi memoriał w sprawie nauczania religii w szkołach katolickich (1916), poparł ks. J. Wóycickiego w działalności społecznej, dzięki czemu powstało w Petersburgu Stowarzyszenie Robotników Chrześcijańskich¹²⁵. Po rewolucji Kiereńskiego złożył na ręce księcia Lwowa obszerny memoriał w sprawie wolności Kościoła (1917), utworzył Radę Społeczną przy swoim boku (8 III 1917), erygował wiele nowych parafii, uzyskał duże wolności dla Kościoła, a w dniu 19 IV 1917 r. uczestniczył w konferencji episkopatu metropolii mohylewskiej w Petersburgu¹²⁶. W dniu 2 XII 1917 r. złożył rządy archidiecezji w ręce nowego metropolity mohylewskiego Edwarda Roppa; odtąd pełnił urząd i funkcje wikariusza generalnego. Dnia 28 IV 1919 r. papież Benedykt XV w uznaniu zasług mianował go arcybiskupem tytularnym achrydeńskim.

Od 1919 r., na skutek aresztowania metropolity Roppa, przejął ponownie rządy w archidiecezji i zorganizował ponownie seminarium duchowne. W 1920 r. został aresztowany pod zarzutem przeciwstawiania się zarządzeniom władz bolszewickich, niebawem wypuszczony z więzienia. W 1922 r. został ponownie aresztowany. Na procesie w dniach 21 - 25 III 1923 r. został skazany na śmierć, następnie ułaskawiony z zamianą kary na 10 lat więzienia. W 1924 r. został deporto-

¹²² J. Żyskar, *Wizytacja kanoniczna parafii Gross Werder w gubernii czernihowskiej przez J.E. Księdza Biskupa Jana Ciepłaka*. Wiadom. Kościelne (Mohylewskie), 4 (1912), s. 43 - 47, 351 (Gubernia omska).

¹²³ M. Zywczyński, *Kluczyński Wincenty*. W: *Pol. Słow. Biogr.*, t. 13 (1967/68), s. 21; Wiadom. Kościelne (Mohylewskie), 4 (1914), s. 191 (wybór na wikariusza kapitulnego), 297 - 298 (Okólnik z 18 VIII 1914).

¹²⁴ Wiadom. Kościelne (Mohylewskie), 7 (1915) s. 22 - 23 (List wielkopostny), 90 - 91 (W sprawie pomocy exulantom — 28 IV 1915), 181 - 182 (W sprawie nabożeństwa do Serca PJ), 197 - 198 (W sprawie pomocy dla księży uciekinierów), 233 - 237 (List pasterski z 14 XI 1915), 281 - 284 (W sprawie pomocy dla exulantów), 291 (Konferencje św. Wincentego a Paulo).

¹²⁵ Tamże, 8 (1916), s. 147 - 148 (Okólnik z 31 V 1916 o obsłudze religijnej wygnańców katolickich), 150 - 151, 161 - 164, 177 - 180 (Memoriał w sprawie nauczania religii), 250 - 252 (Stowarzyszenie Robotników Chrześcijańskich).

¹²⁶ Życie Kościelne. Pismo Dwutygodniowe Duchowieństwa Mohylewskiego i Mińskiego, 9 (1917), nr 3/6, s. 3 - 5, nr 9, s. 2 - 3 (Memorandum 1917), s. 8 (Rada Społeczna — 8 III 1917), 12 - 13 (Czego żądać winni katolicy od państwa), nr 718, s. 1 - 2 (Odezwa), s. 4 (Nowe parafie), s. 16 (Konferencja Episkopatu).

wany do Łotwy, skąd w dniu 12 IV 1924 r. przybył do Polski, a następnie wyjechał do Rzymu. Na polecenie papieża Piusa XI wyjechał w końcu października 1925 r. z wizytacją pasterską Polonii do Stanów Zjednoczonych, gdzie w 25 diecezjach we wschodnich i środkowo-północnych stanach odwiedził setki polskich parafii i wygłosił około 800 kazań i przemówień.

W czasie pobytu w Buffalo N.Y., otrzymał wiadomość o swej nominacji na metropolitę wileńskiego. Prekonizacji tej dokonał w dniu 14 XII 1925 r. papież Pius XI. Zanim powrócił do Polski, by objąć kanonicznie nowy urząd kościelny, zmarł w Passaic N.J. w dniu 17 II 1926 r. Jako metropolita wileński nie wydał żadnego listu pasterskiego ani też żadnego rozporządzenia. Zwiłki jego zostały sprowadzone do Polski i 16 III 1926 r. pochowane z honorami wojskowymi w bazylice św. Stanisława w Wilnie. W 1929 r. jego następca, metropolita Romuald Jałbrzykowski i kapituła wileńska umieścili na jego grobie pomnik dłuta Bolesława Bażukiewicza. W 1952 r. w Rzymie rozpoczęto jego proces beatyfikacyjny. W roczniku archidiecezji wileńskiej zanotowano: *Joannes Cieplak S.T.D. Archiepiscopus Metropolita, cathedram non ascendit morte praeventus*¹²⁷.

2. Romuald Jałbrzykowski (24 VI 1926 - 19 VI 1955)¹²⁸

Romuald Jałbrzykowski h. Grabie urodził się 7 II 1876 r. w wielodzietnej rodzinie Feliksa Antoniego i Rozalii z Krajewskich w Łętowie Dąbiu; chrzest otrzymał w parafii Kołaki. Miał 3 siostry i 5 braci. Szkołę podstawową ukończył w Kołakach, gimnazjum w Łomży. Dnia 15 IX 1893 r. wstąpił do Seminarium Duchownego w Sejnach, gdzie odbył studia teologiczne w gronie 14 kolegów¹²⁹. Po ukończeniu studiów i święceniach diakonatu w 1898 r. został wysłany na dalsze studia teologiczne w Cesarskiej Akademii Duchownej w Petersburgu i tu 9 III 1901 r. przyjął święcenia kapłańskie prawdopodobnie z rąk metropolity mohylewskiego Bolesława Hieronima Kłopotowskiego. W czerwcu następnego roku otrzymał magisterium z teologii *cum eximia laude*.

Po powrocie do diecezji, biskup Antoni Baranowski zamianował go w 1902 r. profesorem w Seminarium Duchownym w Sejnach, gdzie wykładał Pismo św., a także czasowo język łaciński, homiletykę, patrologię, teologię dogmatyczną i język rosyjski. W 1908 r. został wicerektorem Seminarium Duchownego w Sejnach, a w 1910 r. biskup Antoni Karaś odznaczył go godnością kanonika gremialnego kapituły sejneńskiej. W tym okresie oddawał się z zamiłowaniem pracy społecznej i naukowej. Założył w Sejnach Stowarzyszenie Spółdzielcze „Gospodarz”, sklep spożywczo-kolonialny, sklep narzędzi i przyborów rolniczych, Związek Katolicki o charakterze polskim, przytułek dla starców, bibliotekę i czytelnię polską. W zakresie naukowym do 1914 r. napisał kilkadziesiąt artykułów do *Podręcznej Encyklopedii Kościelnej*. W zakresie umacniania polskości w diecezji zrobił bardzo wiele, zwłaszcza na stanowisku prezesa Koła Polskiej Macierzy Szkolnej w Sejnach. W dniu 16 IX 1914 r. został przejściowo aresztowany przez władze rosyjskie, a następnie również przejściowo przez okupacyjne władze niemieckie

¹²⁷ *Catalogus ecclesiarum et cleri Archidiecesis Vilmensis p.A.D. 1937, Vilnae 1937, s. 181.*

¹²⁸ Opracowano głównie na podstawie: T. Żychiewicz, *Jałbrzykowski Romuald*. W: *Pol. Słow. Biogr.*, t. 10 (1962/64), s. 400-401; P. Kubicki, *Ks. Arcybiskup Romuald Jałbrzykowski, pasterz diecezji wileńskiej i metropolita wileńskiej prowincji*. W: *Tenże, Dwa odczyty*, Sandomierz 1936, s. 11-27; M. Paszkiewicz, *Arcybiskup Romuald Jałbrzykowski, Homo Dei*, 26 (1927), s. 503-508; A. Jałbrzykowski, *Rodzina Jałbrzykowskich h. Grabie*. W: *Materiały do genealogii i heraldyki polskiej*, t. 6, Buenos Aires — Paryż 1974, s. 189-191; T. Krahel, *Jałbrzykowski Romuald*. W: *Słow. Pol Teol. Katol.*, t. 5 (1983), s. 564-570, gdzie załączono pełny zestaw bibliografii przedmiotowej i podmiotowej.

¹²⁹ *Elenchus cleri saecularis ac regularis Dioecesis Sejnensis seu Augustoviensis p. A. D. 1894, s. 14.*

w charakterze zakładnika. W 1915 r. na polecenie władz rosyjskich musiał opuścić Sejny i udać się do Mohylewa nad Dnieprem, a w styczniu 1916 r. do Mińska na Białorusi. Tu działał w Centralnym Komitecie Obywatelskim i w Polskim Towarzystwie Pomocy Ofiarom Wojny, opiekował się polskimi sierotami, oraz polskimi szkołami ogólnokształcącymi i zawodowymi. Na wiosnę 1917 r. drogą okrężną przez Skandynawię powrócił do Sejn, gdzie zorganizował 7 szkół polskich i rozwinął szeroką działalność propolską¹³⁰. W 1918 r. został proboszczem w Radziłłowie i wikariuszem generalnym biskupa sejneńskiego A. Karasia.

W dniu 29 VII 1918 r. papież Benedykt XV zamianował go biskupem tytularnym Casa w Trypolitanii i pomocniczym sejneńskim. Święcenia biskupie przyjął w Łomży w dniu 30 XI 1918 r. z rąk metropolity warszawskiego Aleksandra Kakowskiego. Zamieszkał w Łomży jako rządca polskiej części diecezji sejneńskiej. Tu zorganizował Kurię Diecezjalną wraz Sądem Diecezjalnym, Wyższe Seminarium Duchowne (1919), Małe Seminarium Duchowne i także w Sejnach. Część diecezji, którą zarządzał obejmowała 12 dekanatów, 104 placówki duszpasterskie, 169 kapłanów i 395 949 wiernych¹³¹. Również w Łomży założył Szkołę Rzemieśniczą, wydawnictwo *Zycie i Praca*, Drukarnię Diecezjalną oraz Stowarzyszenie Księży Unitas, a także internat dla młodzieży gimnazjalnej. Był też współorganizatorem Komitetu Opieki Społecznej. Ze szczególną pasją oddawał się wychowaniu młodzieży duchownej; na ten temat wypowiedział się w druku kilka razy¹³². W 1922 r. udał się do Rzymu z *visitatio liminum Apostolorum* i przy tej okazji złożył pisemną relację o stanie życia religijnego w polskiej części diecezji sejneńskiej. W latach 1920-1925 wziął poważny udział jako delegat Episkopatu Polski, obok biskupa H. Przeździeckiego, w opracowaniu projektu reorganizacji Kościoła polskiego. Dnia 15 XII 1925 r. papież Pius XI prekonizował go na biskupa łomżyńskiego. 26 I 1926 r. odbył uroczysty ingres do katedry św. Michała Archanioła w Łomży przy udziale metropolity warszawskiego kard. A. Kakowskiego. Tego samego dnia odczytano w kościołach nowej diecezji pierwszy list pasterski biskupa Jałbrzykowskiego, w którym pisał, że tylko w jego diecezji spalono lub zniszczono w czasie wojny 700 wsi, zniszczono 14 kościołów, „a ludność zubożono materialnie i duchowo”¹³³. W czasie krótkich rządów pasterskich w diecezji łomżyńskiej uzyskał od papieża Piusa XI bullę erygującą kapitułę katedralną w Łomży (4 prałatów i 8 kanoników); dnia 14 IV 1926 r. dokonał instalacji nowej kapituły. Na jego też prośbę papież Pius XI erygował kolegiatę i kapitułę kolegiacką p.w. Nawiedzenia NMP w Sejnach (26 IV 1926); dnia 16 VIII t.r. jako nominat metropolita wileński dokonał instalacji tejsze kapituły kolegiackiej (4 prałatów, 8 kanoników gremialnych¹³⁴).

Na skutek przedwczesnej śmierci metropolity wileńskiego Jana Cieplaka, papież Pius XI bullą *Cum Ecclesia Vestra* z dnia 24 VI 1926 r. prekonizował go na arcybiskupa metropolitę wileńskiego. Uroczysty ingres do bazyliki św. Stanisława B. i M. nastąpił dnia 8 września w uroczystość Narodzenia NMP t.r. Przy tej okazji wydał list pasterski do archidiecezjan¹³⁵. W archidiecezji wileńskiej rozwinął niezwykle aktywną działalność pastoralną, społeczną i narodową. Już dnia 15 XII 1926 r. ukazały się „Wiadomości Metropolitalne Wileńskie”, przemianowane następnie na „Wiadomości Archidiecezjalne Wileńskie” w miejsce „Dwutygodnika Diecezjalne-

¹³⁰ P. Kubicki, *Bojownicy kapłani o sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1863 - 1915*, cz. 2, t. 1, Sandomierz 1936, s. 556 - 559.

¹³¹ A. Czernicki, *Schematyzm Kościoła rzymsko-katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej*, Kraków 1925 s. 143 - 148, 289.

¹³² Zob. T. Krahel, dz. cyt., s. 567.

¹³³ ADŁom. (Archiwum Diecezjalne w Łomży) Acta erectionis Dioecesis Lomzensis. Protokół z dnia 26 I 1926 r. List pasterski z tegoż dnia, druk luźny.

¹³⁴ W. Jemielity, *Zarys dziejów diecezji łomżyńskiej*. W: *Schematyzm jubileuszowy Diecezji Łomżyńskiej*, Łomża 1975, s. 25.

¹³⁵ Wiadom. Metropol. Wileńskie, 1 (1926), nr 1, s. III (Bulla nominacyjna), 148 - 152 (List pasterski).

go¹³⁶. Tylko w latach 1926 - 1939 wydał łącznie 15 listów pasterskich oraz 18 odezwy i okólników. W 1927 r. dokonał uroczystej koronacji obrazu M.B. Ostrobramskiej; w tymże roku założył Stowarzyszenie Misji Wewnętrznych i połączył je 18 II 1927 r. z *Opus a praeservatione fidei*, a w roku następnym Radę Archidiecezjalną dla popierania tychże misji. Z jego inicjatywy w dniu 4 II 1928 r. otwarto księgarnię, czytelnię i wypożyczalnię *Nasza Praca*. W latach 1927 - 1928 podjął wielką akcję trzeźwościową w archidiecezji i polecił zakładać po parafiach Katolicki Związek Abstynencki oraz Ligę Katolicką, a także podjął wizytację archidiecezji wileńskiej. Jeszcze 10 III 1927 r. założył Związek Księży Unitas, a niebawem Koło Księży Abstynentów. W 1928 r. przy jego współpracy powstało Chrześcijańskie Stowarzyszenie Nauczycieli Szkół Powszechnych, Drukarnia Archidiecezjalna i Związek Młodzieży Polskiej w Wilnie. Aktywność lat 1927/28 była wprost zadziwiająca. W tym samym roku otworzył Szkołę Organistowską w Wilnie im. Józefa Monsvila, Parafialne Kasy Pożyczkowo-Oszczędnościowe, Chrześcijański Uniwersytet Robotniczy w Wilnie (7 XI 1928), Chrześcijański Dom Ludowy w Wilnie oraz poparł zorganizowanie Koła Księży Prefektów, a nadto urządził Tydzień Społeczny w Wilnie, wypowiedział się za ożywieniem i organizowaniem bractw i stowarzyszeń religijnych i poparł wydatnie neounię w granicach archidiecezji. Uwieńczeniem tych wielorakich prac i akcji była *visitatio liminum Apostolorum* w Rzymie w 1928 r.¹³⁷. W celu popierania neounii założył w roku następnym Stowarzyszenie SS. Cyryla i Metodego.

Dnia 12 VII 1928 r. zaprowadził stałe, doroczne zjazdy dziekanów, na których dyskutowano sprawy duszpasterskie, społeczne, liturgiczne i narodowe. W 1931 r. odbył synod archidiecezjalny po długiej przerwie (ostatni synod 1741), a dnia 13 IV 1939 r. swoją powagą zwołał i odbył synod wileńskiej prowincji kościelnej¹³⁸. Był to jedyny tego rodzaju synod w Polsce międzywojennej i pierwszy od 1643 r. Od 1931 r. zaczął organizować częste kursy duszpasterskie, a od 1932 r. także kursy katechetyczne. Do 1936 r. zwizytował trzykrotnie całą, rozległą archidiecezję. Dnia 18 XII 1930 r. erygował Archidiecezjalny Instytut Akcji Katolickiej, 12 I 1931 r. utworzył Archidiecezjalny Związek Dobroczynny Caritas. W tymże roku utworzył „Dzieło Matki Boskiej Powołań” i w 15 miejscowościach urządził Archidiecezjalny Kongres Eucharystyczny. W 1932 r. w całej archidiecezji zorganizował „Dnie Liturgiczne”¹³⁹.

W dniu 17 VII 1931 r., przy współpracy z władzami państwowymi, zorganizował Komitet Odnowienia Bazyliki Wileńskiej, który przy bezpośrednim udziale Metropolity i jego pomocy finansowej przeprowadził gruntowną jej restaurację. Kaplicę św. Kazimierza w bazylice Metropolita odnowił własnym kosztem. Akcja odnowy katedry doprowadziła do odkrycia grobów królewskich w katedrze¹⁴⁰. W 1933 i 1934 r., w czasie Wielkiego Postu, sam przeprowadził rekolekcje we wszystkich parafiach wileńskich (11 parafii) i w tymże roku zostały założone w archidiecezji Chrześcijańskie Związki Zawodowe. Różne imprezy społeczno-narodowe jak: „Dzień Uniwersytetu”, „Dzień Prasy Katolickiej”, „Dzień Polaka z Zagranicy”, „Tydzień Propagandy Trzeźwości” miały w nim gorliwego zwolennika. Zajął się też ochroną zabytków kościelnych (1934), pomocą dla „dotkniętych klęską nieurodzaju”

¹³⁶ Tamże.

¹³⁷ Tamże, 2 (1928), s. 35 (Bazylika), 41 - 42 (Misje wewnętrzne), 77 (Rada Archidiec.), 110 (Koło Księży Abstynentów), 205 (Chrześc. Stowarzyszenie Naucz.), 236 (Drukarnia), 236 (Związek Młodzieży Polskiej), 243 (Parafialne kasy), 250 (Szkoła Organistowska), 293 nn. (Bractwa), 298 (Koło Księży Prefektów), 315 (Tydzień Społeczny), 349 (Dom Ludowy) oraz s. 5 - 6 (Liga Katolicka), 17 - 18 (Wizytacje).

¹³⁸ Wiadom. Archidiec. Wileńskie, 2 (1928), s. 205 (Kongregacja dziekanów); 5 (1931), s. 42 (Synod archidiecezjalny); 13 (1939), s. 126 - 127 (Synod prowincjalny).

¹³⁹ Wiadom. Archidiec. Wileńskie, 4 (1930), s. 243 (Kursy duszpast.); 5 (1931), s. 3 - 4 (Akcja Katolicka), 18 - 21 (Caritas), 37. (Kongres Euchar.), 118 (Dzieło powołań); R. 6: (1932), s. 2 (Dnie litur.), 114 (Kursy katechet.).

¹⁴⁰ P. Kubicki, *Ks. Arcybiskup*, s. 21 - 24.

(1934), opieką nad ociemniałymi (1935), a także chorymi na gruźlicę („Dni Przeważnic” — 1937). W 1935 r. zorganizował 1900 jubileusz odkupienia w archidiecezji¹⁴¹.

W celu kształcenia katolickiej inteligencji erygował w dniu 16 XI 1937 r. Instytut Wyższej Kultury Religijnej, a nieco wcześniej w dniach 1-3 VII 1937 r. zorganizował w Wilnie Kongres Mariański. W roku następnym zatwierdził Statut Krucjaty Eucharystycznej, zalecając katechetom, aby ją zakładali wśród młodzieży szkolnej. Niezwykle aktywnie poparł Fundusz Obrony Narodowej w 1939 r. Ta niezwykle gorliwość apostołska znalazła wyraz w zasadniczych osiągnięciach pastoralnych. W latach 1926-1937 liczba placówek duszpasterskich wzrosła z 359 do 455, liczba dekanatów z 25 do 30 (dekanaty nowe: Mołodeczno, Bieniakonie, Brasław, Turgiele, Wasilków, Worniany, Zdzieciół). Życie zakonne zaczęło się gwałtownie odnawiać i rozrastać. W latach 1926-1938 przybyło 15 klasztorów i domów zakonnych męskich oraz 35 klasztorów i domów zakonnych żeńskich oraz 3 klasztory ob. słow.¹⁴².

Ten wszechstronny rozwój życia katolickiego w archidiecezji sparaliżowała druga wojna światowa. Sama archidiecezja została podzielona pod względem politycznym między Związek Radziecki a Litwę. Już 13 X 1939 r. rząd litewski zażądał od Stolicy Apostolskiej usunięcia z Wilna metropolity Jałbrzykowskiego. Z tytułu jego „akcji polonizacyjnej i antylitewskiej” już wówczas władze litewskie zagroziły mu aresztowaniem i deportacją w głąb Litwy. Te postulaty rządu litewskiego przekazał do Rzymu *charge d'affaires* Stolicy Apostolskiej w Kownie monsignior G. Burzio. W dniu 13 XI t.r. rząd litewski ponowił kategorycznie żądanie usunięcia metropolity z Wilna, a w dniu następnym ks. prałat Burzio w obszernym liście do sekretarza stanu Stolicy Apostolskiej Luigi Maglione określił wprawdzie Metropolitę jako „świętobliwego Prałata”, ale wytoczył przeciwko niemu i jego osobie cały arsenał litewski zarzutów politycznych i powtórzył postulat o jego usunięciu z Wilna¹⁴³.

To stanowisko nuncjatury kowieńskiej zrodziło poważny zatarg między nią a Metropolitą. Odpowiedź Stolicy Apostolskiej była jednoznaczna; dnia 20 XI 1939 r. kard. Maglione informował nuncjaturę kowieńską, że Stolica Apostolska wyraża głęboki żal z powodu kampanii prasowej przeciwko Metropolicie. Sytuacji tej nie złagodziła podróż przedstawiciela Stolicy Apostolskiej do Wilna (14 XI 1939) i jego rada, by Metropolita zrezygnował z piastowanego urzędu kościelnego lub przynajmniej „postępował bardzo roztropnie w stosunku do mniejszości litewskiej, jak to miał radzić kard. Maglione”¹⁴⁴.

W dniu 20 XII 1939 r. ambasada litewska przy Watykanie przedłożyła papieżowi Piusowi XII *Pro memoria*, w której żądano m.in. „zamianowania osobnego administratora apostolskiego dla litewskiej części archidiecezji” i „honorowej” rezygnacji Metropolity z zajmowanego urzędu. Tę sytuację zaostrzyło niezycliwe stanowisko *charges d'affaires* Stolicy Apostolskiej w Kownie, który oskarżał Metropolitę w Rzymie „o brak roztropności i ducha zgody”, podczas gdy on sam spokojnie i pełen godności stwierdzał, że zarząd archidiecezji, „mimo iż nie podoba się czynnikom rządowym pełni zgodnie z przepisami prawa kościelnego” (18 XII 1939)¹⁴⁵. W takim tonie trwała kampania przeciwko Metropolicie aż do ogłoszenia Litwy Republiką Radziecką (21 VII 1940). Odmówiono mu obywatelstwa litewskiego

¹⁴¹ Tamże, s. 73; Wiadom. Archidiec. Wileńskie, 7 (1933).

¹⁴² Wiadom. Archidiec. Wileńskie, 11 (1937), s. 340-341 (IWKR), 202-210 (Kongres mariański); 12 (1938), s. 195 (Krucjata Euchar.); 13 (1939), s. 106-110 (List past. w sprawie ofiar na dozbrojenie armii).

¹⁴³ B. K u m o r, *Granice*, s. 376 n.

¹⁴⁴ *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes*, t. 3/1 Citta del Vaticano 1967, nr 29, s. 100 (13 X 1939), nr 41, s. 119-120 (8 XI 1939), nr 43, s. 120-121 (13 XI 1939), nr 44, s. 121-125 (14 XI 1939).

¹⁴⁵ *Le Saint Siège* 3/1 nr 46, s. 127-128 (20 X 1939), nr 47, s. 128 (21 XI 1939), nr 49, s. 130 (24 XI 1939), nr 53, s. 135 (27 XI 1939), nr 70, s. 154-155 (16 XII 1939).

(przed 10 I 1940), zmuszono do przyjęcia biskupa pomocniczego Litwina (3 VI 1940), na którego zgodziła się również Stolica Apostolska (27 VI 1940), a miał nim być koadiutor z Wiłkowiszek arcybiskup Mieczysław Rejnys z prawem następstwa z tytułem arcybiskupa *in partibus* (18 VII 1940). Przeciwno tej nominacji zaprotestował polski rząd emigracyjny w Londynie i oskarżył Stolicę Apostolską o naruszenie 9 artykułu Konkordatu polskiego z 1925 r.¹⁴⁶.

Mimo tych pociągnięć, Stolica Apostolska miała pełne zaufanie do Metropolity, skoro 5 VII 1940 r. upoważniła go do mianowania administratorów apostołskich dla diecezji pińskiej i łomżyńskiej, a listem Sekretariatu stanu *Post eventus superiorum* z 6 XII 1940 r. pochwaliła jego gorliwość duszpasterską. Notą *Allatum est* kard. Maglione z 14 III 1941 r. Metropolita otrzymał nadzwyczajne uprawnienia. Miarą zaufania Stolicy Świętej do Metropolity była nominacja z 10 IX 1941 r. na administratora apostołskiego archidiecezji mohylewskiej i diecezji mińskiej¹⁴⁷.

Po powtórny przejęciu rządów przez nacjonalistów litewskich (23 VI 1941) i okupacji Litwy przez Niemcy hitlerowskie, przed 2 II 1942 r. Metropolita został uwięziony pod zarzutem działalności skierowanej przeciwko Niemcom i utrzymywanie kontaktu z polskim podziemiem i wywieziony 22 III 1942 r. do Mariampola, gdzie został internowany w klasztorze. Nieco później Gestapo zaarrestowało wszystkich 70 alumnów i 15 profesorów, a nadto 14 księży z Wilna i część z nich wywoziło do Niemiec, część zaś do obozów pracy w Wiłkowiszkach. Rządy w osieroczonej archidiecezji wileńskiej przejął arcybiskup M. Rejnys¹⁴⁸.

Na skutek złego stanu zdrowia, a także na skutek interpelacji Stolicy Apostolskiej, Niemcy zwolnili przed 19 IV 1942 r. Metropolite z więzienia, ale on oświadczył, że nie skorzysta z wolności jak tylko wówczas, gdy odzyskają ją również więźni z jego archidiecezji księży. Do Wilna mógł powrócić dopiero we wrześniu 1944 r. po uwolnieniu go z rąk Niemiec hitlerowskich.

W roku następnym został zmuszony do opuszczenia ukochanego przez siebie Wilna i przyjechał 15 VII 1945 r. do Białegostoku. Tu urządził Kurie Arcybiskupią dla tej części archidiecezji, która została w granicach Państwa Polskiego po 1945 r.; w 1948 r. część ta liczyła około 6 tysięcy km², 6 dekanatów, 56 parafii, 152 kapłanów i 234 166 wiernych¹⁴⁹. Dnia 1 IX 1945 r. urządził Sąd Arcybiskupi i przystąpił niebawem do odnowy życia religijnego w archidiecezji, odbudowy zniszczonych w czasie wojny kościołów (6), względnie poważnie uszkodzonych (4). W 1946 r. z myślą o odnowie religijnej w archidiecezji utworzył Kolegium Misjonarzy Diecezjalnych, które podjęło pracę misyjną w całej polskiej archidiecezji. Do 1953 r. utworzył kilka nowych parafii. Przed 1 IV 1945 r. zostało repatriowane z Wilna Seminarium Duchowne i Wydział Teologiczny, które 8 V 1945 r. rozpoczęło w Białymstoku pracę. Również w Białymstoku Metropolita uzupełnił wakuujące stanowiska w Kapitułe Metropolitalnej¹⁵⁰. I te instytucje przetrwały, mimo poważnych trudności w „okresie nadużyć i wypaczeń”.

¹⁴⁶ *Le Saint Siège* 3/1 nr 72, s. 157 (20 XII 1939), nr 73, s. 158 - 161 (21 XII 1939).

¹⁴⁷ *Le Saint Siège* 3/1 nr 78, s. 167 (23 XII 1939), nr 81, nr 175 (29 XII 1939), nr 86, s. 182 - 183 (4 I 1940), nr 91, s. 190 (8 I 1940), nr 93, s. 191 (10 I 1940), nr 110, s. 211 - 212 (koniec stycznia 1940); nr 146, s. 249 - 251 (3 VI 1940), nr 161, s. 262 (27 VI 1940), nr 162, s. 262 (28 VI 1940), nr 164, s. 265 - 266 (2 VII 1940), nr 165, s. 266 (2 VII 1940), nr 167, s. 268 - 269 (5 VII 1940), nr 176, s. 276 - 277 (18 VII 1940), nr 89, s. 285 - 286 (8 VIII 1940).

¹⁴⁸ *Le Saint Siège* 3/1 nr 167, s. 268 - 269 (5 VII 1940), nr 230, s. 341 - 342 (6 XII 1940), nr 263, s. 386 (14 III 1941), nr 308, s. 593 - 594 (17 VI 1942); vol. 3/2 nr 351, s. 527 - 528 (2 II 1940), nr 366, s. 550 - 551 (23 III 1942), nr 380, s. 572 - 574 (19 V 1942), nr 387, s. 591 - 593 (16 VI 1942), nr 396, s. 607 (22 VII 1942).

¹⁴⁹ Spis duchowieństwa w granicach obecnej Rzeczypospolitej Polskiej na 1948 r. s. 11.

¹⁵⁰ T. Krahel, *Rys historyczny archidiecezji w Białymstoku*. W: *Spis kościołów i duchowieństwa Archidiecezji w Białymstoku rok 1979*, Białystok 1979 s. 32 - 37.

